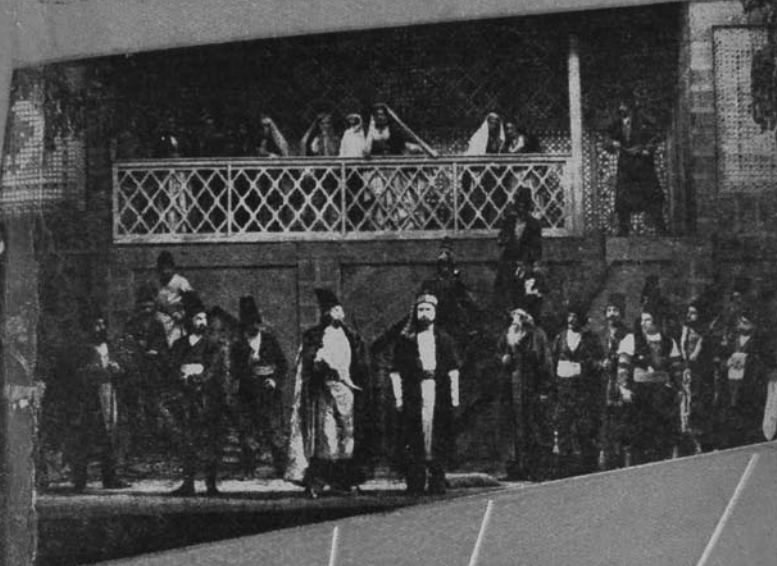

АРХИВ

Ҳусейнага
Ҳусейнов

АЗӘРБАЈҶАН
ДРАМАТУРКИЈАСЫНДА
ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК
МОТИВЛАРИ

Бақы-1977

1977

260

АЗƏРБАЙҶАН ССР «БИЛИК» ЧƏМИЈƏТИ

Муһазирəчијə кəмək

ҺҮСЕЈНАҒА ҺҮСЕЈНОВ

Сəнəтшунаслығ намизəди

806

h95

АЗƏРБАЙҶАН
ДРАМАТУРҶИЈАСЫНДА
ВƏТƏНПƏРВƏРЛИК
МОТИВЛƏРИ

42687

КОНСЕРВАНТ
ЭКЗЕМПЛЯР

79243

016:7

1ТМ.7

43064

«ЕЛМ» НƏШРИЈАТЫ

БАҚЫ — 1977

806.13

Редактору филол. с. н. Р. Тагыјев.

Азәрбајҗанда драматурҗија вә профессионал театрын җаранмасы халҗымызын ичтимаи фикир тарихиндә јени јүксәлиш мәрһәләси җаратды. Азадлыг идејаларынын тәдричән гүввәтләнмәси, истисмара, зүлмә гаршы мүбаризә һәрәкатынын кенишләнмәси драматурҗијанын мүхтәлиф жанрларынын мејдана кәлмәсинә сәбәб олду.

Азәрбајҗанда драм жанры мәнз бу шәраитдә җаранмыш, истәр классик, истәрсә муәсир Азәрбајҗан драматурҗијасы кениш халг күтләси шууруна мүсбәт тә'сир кәстәрәрәк онларда милли гүрүр вә вәтәнпәрвәрлик һисси тәрбијә етмишдир.

XIX әсрин орталарында материалист-философ вә мүтәфәккир јазычы М. Ф. Ахундов бир-биринин ардынча алты комедија јазараг јалныз Азәрбајҗанда дејил, үмумијјәтлә Јахын Шәргдә драматурҗијанын тәмәлини гојмушдур. О, илк гәләм тәчрүбәсиндән башлајараг реализм јолу илә кетмиш, јашадығы ичтимаи һәјаты бүтүн чылпагылығы илә тәсвир вә тәнгид етмишдир. Буна көрә дә тамамилә һағлы олараг о реалист сәнәткар, көһнә дүнјаны алт-үст етмәјә һазыр олан вә јени дүнјанын мүҗдәчиси адландырылыр. Азәрбајҗан драматурҗијасы вә театры тарихиндә XIX әср кениш мәнәда М. Ф. Ахундов әсридир. Сонрақы дөврләрдә М. Ф. Ахундовун реалист сәнәт принципләрини әсас тутан Н. Б. Вәзиров, Ә. Б. һағвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә кими сәнәткарлар милли драматурҗијамызын һәјат илә әлағәсини мөһкәмләндирәрәк драматурҗијамызы мүхтәлиф жанрларда зәнкинләшдирмишләр. Бу сәнәткарлар нәинки мүасир керчәклији мәнәландырыр, чох вахт өз әсәрләринин сүжетини тарихи кечмишдән алараг халг күтләринин тәлејиндә ајры-ајры көркәмли шәхсијјәтләрин ролуну, һадисәләрин мәнәнасыны тарихи мөвгедән гижмәтләндирдиләр.

Артыг мütәрәгги јазычыларын илк тарихи драмларында гәһрәманын халг күтләләри илә әлагәси проблемә өз һәллини тапыр, деспотизм, дин хадимләринин, еләчә дә ағалыг едән мүртәчә гүввәләрин азғынлыглары сәрт тәнгидә мәруз галырды. Чүнки Н. Нәриманов, Ә. Һагвердиев, Ч. Чаббарлынын јаратдыглары өлмәз әсәрләр, халг мүбариз руһу, парлаг кәләчәжә олан инәм, әдаләт тәнтәнәси илә ашыланмышдыр. Онларын јаратчылығы актуаллығы вә хәлгилији илә сечилмиш, деспотизм, мүтләгијјәт вә капитал дүнјасынын ејбәчәрлијини ифша етдијиндән мәһз инди дә өзүнүн мүбариз мөвгејини сахламагдадыр.

Бүтүн бунара бахмајараг, бу дөврдә реалист сәнәткарларын габагчыл идејалары буржуа-милләтчи чәрәјанын идеологлары илә мүбаризә шәраитиндә өзүнә јол ачырды. Н. Нәриманов, Ә. Һагвердиев, Ч. Чаббарлы кими сәнәткарларын халг руһлу, бәдин сәвијјәли әсәрләринә зидд гојулан пантүркист, дини-мистик, мүртәчә мөвгели «тарихи» әсәрләр мәһдуд истедадлар тәрәфиндән ујдурулдуғуна бахмајараг халг шүуруна зәрәрли тәсир көстәрирди.

Сәнәтшүнаслыг доктору, профессор Ч. Чәфәров бу һагда белә јазырды: «Ислам вә османлы тарихинин ајры-ајры гәһрәманыг сәһнәләри («Халид Ибн-Валид») вә ја мүчәррәд әдаләт вә инсанпәрварлик һиссләри ифадә едән мелодраматик сурәтләр («Әбүл-Ула») сијаси шүур етибарилә бир о гәдәр инкишаф етмәјән тамашачылара хош кәлирди»¹.

Мүртәчә буржуа јазычылары әсас етибарилә субјектив идеализм мөвгеләриндән чыхыш едән «тәрки-дүнјалыг», «фатум вә фатализм» идејалары тәблиг едир, чәллад, ганичән шаһлары, краллары, ханлары вә с. п. д. ализә едәрәк онлары адил, гәһрәмән, нәчиб шөхсијјәтләр кими гәләмә верирдиләр. Бу исә јалныз тарихи һәгигәти дејил, һәм дә шөхсијјәтин тарихдәки ролуну тәһриф етмәк демәкдир. Бүтүн буналарын әксинә оларак ингилаби-демократик чәһһәдә дуран јазычылар, нәзәријјәчиләр бүтүн бу көрүшләрин мүртәчә, антиһуманит, һәјата, инсана вә әсил сағлам мәһнәви сәрвәтләрә јабанчы маһијјәтинин ачыб ифша едирдиләр. Мәһз бу

¹ Ч. Чәфәров. Азәрбајжан Драм Театры, Баки. Азәрнәшр, 1959, сәһ. 105.

идеоложи мүбаризә просесиндә әдәбијјат вә сәнәтимили мүтәрәгги, бәшәри, ингилаби әнәнәләри тәсдиг олунараг зәнкинләшдирилиб инкишаф етдирилирди.

Н. Нәриманов «Надир шаһ» фачиәсини, Ә. Һагвердиев «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» әсәрини јазаркән тарихи материаллара диггәтлә јанашмыш, ләкин фактларын әсирлијиндә галмајараг тарихи һәгигәтләри тәфсиләти илә көстөрмәжә чалышырдылар. Тамамилә һағлы оларак, театр тарихчиләри Ә. Һагвердиевин «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» әсәрини јазаркән онун апардығы јарадычылыг просеси тәчрүбәси үзәриндә дурараг гејд едирләр ки, әсәр тарихи материалларла танышлыгдан сонра мејдана кәлмишдир. Әсәрләрдә тарихи һәгигәтләри кәләмәжә чалышан драматурглар, гејд етдијимиз кими, тарихи фактларын олдуғу кими бәрпасы гајгысына јох, әксинә тарихи һадисәләри бәдинләшдирәрәк онларын актуал вә мүасир сәсләнмәсинә чалышырдылар. Ајдын мәсәләдир ки, белә бир вәзијјәт чар мүтләгијјәти вә Иран монархијасы нүмајәндәләринин наразылығына сәбб олмаја билмәзди. Чар сензурасы вә онун чиновникләри чох көзәл баша дүшүрдүләр ки, бу тарихи драмлар чәмијјәтин сијаси идеалларына, дөврүн вачиб мөгсәдләринә хидмәт едир. Мәһз буна көрә дә бу драмларын мәтбуат сәһифәләри вә театр сәһнәсиндә көстәрилмәмәси һағгында гәти гәрар гәбул едилмишди.

Реалист сәнәткарларын өз јарадычылығында мезмуну фәлсәфи вә естетик нөгтеји-нәзәрдән, һағиги тарихилик мөвгеләриндән ачмалары сәнәтин кениш халг күтләси илә јахынлашмасында мүһүм рол ојнады. Бунун тәсдиги драматуркијамызда јарадылмыш әсәрләрин халгын анлаја билчәјин, ајдын, долғун, сәчијјәви вә һәјати дилдә јазылмасыдыр.

Реалист драматурглар фачиә вә онун гәһрәманы һағгында элитар нәзәријјәти гәти оларак рәдд етмәклә бу дүнјанын ағаларына јалтагланмағын, мүтилик вә диз чөкмәјин краллара, шаһлар вә башга һөкмдарлар дини пәрәстишини, онлара фөвгәлбәшәр хүсусијјәтләр вермәјин әлејһинә чыхырдылар. Азәрбајжан драматурглары реалист поетиканын мејарынын рәһбәр тутараг, керчәклијин, тарихи характер вә һадисәләрин доғру инкикасына чидди әһәмијјәт верирдиләр.

Тарихи мөвзуну ишләмәк сәһәсиндә Азәрбајжан драматуркијасынын классикләриндән ирс галмыш ән

яхшы новатор ән'әнәләр мүасир сәнәтимиздә давам етдирилир вә зәнкинләшдирилир, сосналист реализми методу үзәринә һүчумләра гаршы мүбаризәдә кәскин силаһа чеврилир.

Азәрбајчанда илк тарихи фачиә жанрынын јаранмасы үчүн ичтимаи мүнһит, ичтимаи идеал вә мә'нәви инкишаф өзү мүәјјән зәмин јаратмышдыр. Әсрләр боју һөкм сүрән феодал-патриархал мүнһити, онун јаратдығы мә'нәви дурғунлуғу вә дини фанатизмин һаким мөвгејә малик олдуғуну бир ан нәзәрнимизә кәтирәк. Бу заман инсан вә онун дүшүнчәләрини, арзу вә истәкләрини, идеалыны боғуб мәһв етмәк истәјән истисмар дүнјасынын рәзаләтләрини көрә биләрәк: — Чар мүтләғијјәти вә дин хадимләри зәһмәткеш халғы ичтимаи мүбаризәдән әбәди оларағ ајырмаға, дүнјәви һиссләрдән һәмшәлик оларағ узағлашдырмаға чалышырдылар. Онлар әл-әлә вериб бөјүк бир чанфәшанлығла диндарлығын вә фанатизмин јайылмасына һәр чүр шәраит јарадырдылар. Бу исә јерли буржуа-мүлкәдар мүфтәхорлары үчүн сон дәрәчә фәјдалы иди. Онлар күтләләрин сонсуз көјләрдән имдад көзләмәләрини тәғдир едир, маарифдән, мәдәнијјәтдән узағ олмалары үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр. Лакин заман дәјиширди. Русијадакы ичтимаи е'тираз вә сијаси мүбаризә далғалары Азәрбајчана да јайылырды. Буна көрә дә инсан әтрафында баш верән дәјишикликләрин, мә'нәви тәрәғгинин тә'сир илә өзүнүн ағыр вәзијјәти һаггында дүшүнүр, бу ағыр, ачыначағлы һәјат шәраитини арадан галдырмағ үчүн истисмарчы мүнһитә е'тираз едир, өз һаггыны, һүгуну тәдричән дәрк етмәјә башлајырды.

Заман дәјишдикчә инсан мүнәсибәтләрини, дүшүнчәләрини дә дәјишдириләр, зәнкинләшдириләр вә онун мә'нәви инкишафын јени үфүғләринә чыхарыр, јени истигамәтә јөнәлдир. Бунунла белә феодал зәһнијјәти, ислам дини вә чар үсули-идарәси бу мүтәрәғги мејлә гаршы дурур, она фәал мүғавимәт көстәрирди.

Бу илләрдә иртича гүввәтли олса да ичтимаи шүүрун инкишафыны дајандырмағ, онун јенилик мејлини бүтүнлүклә әлиндән алмағ игтидарында дејилди. Әзәнләр вә әзиләнләр арасында кедән бу мүбаризәдә зәһмәт адамларынын тәдричән е'тираз вә гәзәб һисси гүввәтләндириди. Бу тарихи зәруријјәт Азәрбајчан маарифчи-

демократлары да нараһат едир, дүшүндүрүр, ичтимаи мүбаризәләрә чәлб едирди.

Ичтимаи азадлығ һиссинин тәдричән гүввәтләnmәси драматуркијанын јени бир жанрында — тарихи фачиә жанрында әсәр јазмағ зәруријјәтини дә мејдана кәтирмишдир. Бу дөврүн ирәли сүрдүјү ичтимаи-сијаси проблемләрин ганунаујғун мәнтиғи илә үзви сурәтдә әлағәси вардыр.

Белә бир вәзијјәти илк дәфә маарифчи-демократ Н. Нәриманов өз үзәринә көтүрүб, јеринә јетирмәли олмушдур. Доғрудур, јарадычылығынын илк дөврләриндә Н. Нәриманов да бир сыра мүасирләри кими ичтимаи-сијаси әдәләтсизлији, мүтләғијјәтин өзбашыналығыны ислаһатлар јолу илә галдырлачағына мүәјјән гәдәр шанырды. Лакин чох кејмәдән онун бу көрүшләри сүр'әтлә дәјишир, тәкмилләшир вә јени истигамәт алыр. Башға сөзлә о «мүтләғијјәт һакимијјәтинин халға хошбәхтлик вә сәадәт верә билмәјәчәјини вә онун мүртчә мәһијјәтинин «Надир шаһ» да көстәрди»¹. Бунун үчүн дә Н. Нәриманов әсәриндә мүтләғијјәтин рәзаләтләрини ачыб көстәрмишдир. О, һадисәләри М. Ф. Ахундов ән'әнәләри әсасында даһа ачыначағлы вәзијјәтдә олан бир өлкәјә — Ирана көчүрмүшдүр.

Н. Нәриманов ичтимаи бәрәбәрсизлији көстәрмәк, күтләләрин өз һаггыны дәрк етмәләринә тә'сир етмәк үчүн белә бир драматуржи пријомдан истифадә етмиш, конкрет тарихи һадисәләрә демократик тәләбләр бахымындан јанашмышдыр. О, ичтимаи истисмар вә өзбашыналығ ганунларына әсасланмыш, мүнһитин һәјат һавасынын һәддидән артығ боғуғ олдуғуну көстәрмишдир. Бурада тарихи һадисәләрин фондунда мүасир һәјат мәсәләләри чанландырылырды. Мүәллифин әсас мәғсәди күтләләрдә зүлмә, истисмара, мүтилијә, дини фанатизм гаршы е'тираз вә гәзәб һиссини күчләндирмәкдән ибарәт иди. Әсәрин идеја-естетик тә'сирини бу бахымдан диггәти чәлб едир. Елә буна көрә дә «Надир шаһ» тарихи фачиәсини тамашаја гојмағ үчүн чар һөкүмәтинин мәтбуат ишләри үзрә баш идарәсинин рәиси сензур өз рәһбәрлијинә хәбәр вермишдир ки, әсәрин нәшр олунмасына ичазә верилсә дә, ону тамашаја гојмағ олмазды.

¹ Т. Әһмәдов. Нәриман Нәримановун драматуркијасы. Бақы, «Елм» нәшријјаты, 1971, сәһ. 105.

Сензурун әмриндә дежилдири: «Һадисәләр тарихи бир дөврә көчүрүлмүш олса да, көрүнүр пјес мүасир дөвләт вә һакимијјәт мәсәләләринә тохунур. Лакин бу мотив ајдын ифадә едилмәдијиндән Надири шәхсјјәти каһ гулдур, башкәсән вә бирдән мүдрик, вәтәнпәрвәр бир дөвләт һадими кими көстәрилер... пјесин Гафгаз—татар (Азәрбајчан — *h. h.*) дилиндә сәһнәдә көстәрилмәси онсуз да һадисәләрдән вә иттиһашлардан һәјәчанланмыш јерли эһалинин шууруна мәнфи тәсир көстәрә биләр...»¹. Әдаләтлә демәк ләзимдир ки, сензура Н. Нәримановун пјесдә ифадә етмәк истәдији идејани, мөгәди, вәзифәләри дүзкүн дүјмүш, әсәрин тәсир вә тәнгид күчүнү конкрет олараг мүәјјәнләшдирмишдир.

Шәрпшунас профессор И. Бороздин «Совет Шәрги вә театр» адлы мөгәләсиндә јазырды: «Театр ишини ирәли апармаг үчүн нә гәдәр бөјүк чәтиһликләри арадан галдырмаг ләзим кәлдији һағғында Н. Нәриманов јолдаш дәфәләрлә мәнә сөјләмишди. Н. Нәримановун мәшһур «Надир шаһ» драмасы узун мүддәт гадаған едилмишдир. Чүнки әсәрдә чохла падшаһ өлдүрүлмәси сәјығлыг көстәрән сензурун хошуна кәлмирдик»².

1905-чи ил ингиләби һадисәләр театрын инкишаф вә демократик мејләринә фәјдалы тәсир көстәрди. Мүтәрәғги Азәрбајчан театры зиддијјәтли идеја вә синфи тоғушмалар заманы һәмишә јүксәк мөвге тутмуш, өз мүбаризлији илә халг күтләләринин мүдафиәчиси олараг азадлыг вә әдаләт чарчысына чеврилмишдир.

Ингиләби һадисәләрин тәсирини алтында гәддәр чар сензурасы бәзи күзәшtlәрә кетмәк мәчбуријјәти гаршысында галараг мүәјјән әсәрләрдән, о чүмләдән Н. Нәримановун «Надир шаһ» тарихи фәчиәсиндән гадаған гәрарыны көтүрмүшдүр.

Әсәр 1898-чи илдә јазылдығына бахмајараг, јалныз 1905-чи илдә сензура әсәрәтиндән хилас олараг 1906-чы илин февралында сәһнә үзү көрмүшдүр. Мәһәррәмлик ајы башладығындан әсәри Азәрбајчан дилиндә тамашачыларә көстәрмәк мүмкүн олмур. Н. Нәриманов әсәри тез бир заманда рус дилинә тәрчүмә едәрәк о заман Бақыда фәалијјәт көстәрән Никулин гардашлары театр

¹ Т. Әһмәдов. Нәриман Нәримановун драматуркијасы, сәһ. 250.

² Ч. Чәфәрәв. Азәрбајчан Драм Театры, сәһ. 101.

группасына тәғдим едир. Тез бир заманда мәнiglәр башланыр.

Х. О. Петросјанын «Надир шаһ» фәчиәсинә вердији гурулушунда «...әсәрин гәһрәманлары Надир — Петросјан, Тәһмас хан — Рыбников, Күрчү бәј — Вертовеки, Гүсеји шаһ — Комаров, Гейдәр хан — Валентинов, Күлчәһан — Коврова-Брјанскаја кими рус актјорларынын ифасында реал тәчәссүмүнү таңды»¹. Һәмни ил сентјабрын 8-дә мүсәлман театр труппасы әсәри тамашачыја Азәрбајчан дилиндә тәғдим едир. Әсәрин илк тамашасында газанылмыш мүвәфғијјәт икинчи тамашада гат-гат артыр. Ә. һағвердијев јазыр ки, «Умумијјәтлә тарихи, хусусән гәһрәманлыг тарихини сөвән Азәрбајчан тамашачысы һәмни тарихи пјесин («Надир шаһ» — *h. h.*) чох јакшы гаршылады»².

Фәчиәнин илк тамашасында Мәрәндинин — Шаһ Султан Гүсеји, Ч. Зейналовун — Әдһәм, А. Шәрифзадедин — Тәһмас, Мәммәдовун — Чәфәр хан, Шабановун — Рза хан, Эрәблинскинин — Мәммәд хан, һачынскинин — Күрчү бәј, Гәзәрлинскинин — Надир, Бронскајанын — Күлчәһан, Рзазадәнин — Рзагулу, Зейналовун — Чавал вә с. јаратдығы образлар тамашачылар тәрәфиндән бөјүк һәрәртлә гаршыланды»³. Бир нечә ајдан сонра Азәрбајчан сәһнәсинин көркәмли актјор вә режиссору Гүсеји Эрәблинскинин «Надир шаһ» образында чыхышы кениш тамашачы күтләсинин бөјүк марағына сәбәб олду. Профессор Ч. Чәфәрәв һағлы олараг гејд едирди ки, «...Эрәблинскидән данышмаг, театр һәјәтинын ән марағлы тамашалардан, актјорларын көркәмли мүвәфғијјәтләриндән, ингиләбадан әввәлки Азәрбајчан театрынин ән мүтәрәғги вә демократик чөһәтләриндән данышмаг демәкдир»⁴. Гејд етмәлијик ки, фәчиәнин гәһрәманы Надир шаһ образы зиддијјәтли вә мүрәккәбдир. Бөјүк истәдада малик олан Н. Эрәблински — Надири мүрәккәб психолоғи аләмнин, бачарығлы сјясәт вә ислаһатчылыг бачарығыны бүтүн ичәликләри илә дујараг чанландырырды. Ејни заманда онун бөјүк сәркәрдә,

¹ «Кәспн», 10 феврал, 1906-чы ил, № 33.

² Ә. һағвердијев. Сечилмиш әсәрләри, II чилд. Бақы, 1957, сәһ. 400.

³ Програм. Ч. Чаббарлы адына Азәрбајчан Театр Музеји, Фотонегатив фонду, инвентар № 21293.

⁴ Ч. Чәфәрәв. Азәрбајчан Драм Театры, сәһ. 110.

агыр тәбиәтлi, дүшүнчәли, тәмкинли бир шәхсijјәт юми вә халгын јолунда һеч бир шәји, һәттә ән әзизини белә әсиркәмәдijјини тәчәссүм елдирирди. О, дин һадимларини фитнәләрини ујуб јекәнә оглуни дунја ишығындан мәһрум едир вә сонра вичдан әзабы чәкир. Һ. Әрәблински ки бу сәһнәләри бөјүк мәһарәтлә јарядырды. Надир шаһын — Һ. Әрәблинскинын өлүм сәһнәси трагик вә ибрәтлi иди. Актјор гәһрәманын өлүмүнү бүтүн трагизми илә чапландырыр, тамашачылары сарсыдыр вә дүшүндүрүрдү. Беләликлә, Надир шаһ өз ислаһатларыны һәјәтә кечирдији эрәфәдә сарајда һөкм сүрән һәрч-мәрчлик гурбаны олараг фачиәли өлүр. Сарајда јенидән көһнә гәјдәләр һөкм сүрәрәк онун ислаһатларына сон гојулур.

Өзүнчү идеја-мәзмуну илә «Надир шаһ» фачиәси Пушкинин «Борис Годунов» фачиәсинә јахындыр. Годунов кими Надир шаһ да халг күтләләринин иштигаки олмадан бәзи ислаһатлары һәјәтә кечирмәк истәјир.

Мүәлләфин әсәсләндиги тарихи һәгигәтләр әсәсиндә тамашада Һ. Әрәблински, Надир гәһнәчән, залым, башкәсән, гоншу гәбилә вә халгларә гулдур басгынларына бәшчылыг едән бир шәхс кими чапландырырды.

Һ. Әрәблинскинин бөјүк сәнәткар симасы нәинки Азәрбајчанда, һәттә Ермәнистан, Күрчүстан вә Орта Асијада белә шөһрәт тапмышды. О мүгтәдир бир актјор иди. Әрәблинскинин јаратдыгы мәзмунлу, мүндрәчәли, дәрин еһтираслы образлардан бири дә Надир шаһ образыдыр. Актјор бу образ үзәриндә узун илләр дүшүнмүш, јарадычылыг ахтарышлары апармыш, онун психоложи вә мәһнәви ләјәгәтини бүтүн иччәликләринә гәдәр шәрһ етмәјә һанл олмушдур.

Һ. Әрәблинскинин Јеревана, Тифлисә, Казана вә с. кими шөһәрләрә олан гастрол тамашалары ичәрисиндә «Надир шаһ» да вар иди. Актјор һәр бир гастрол сәфәриндә ојнадыгы Надир шаһы даһа да тәрәвәтләндирди. О, устад бир актјор иди. Бу онун јаратдыгы Надир шаһында ајдын сурәтдә өзүнү көстәрди. Мүасирләри вә онун һаггында олан мүзјән гәјдләрдә бәлли олур ки, Һ. Әрәблински һәр бир ролда «башгалашмагы» бачарырды. Садәлик, адиллик дә онун јаратдыгы Надир шаһ образында бу заман өзүнү көстәрди. Бу истәдадлы сәнәткар образын һәр бир деталы, кичик һәрәкәтләри үзәриндә диггәтлә чалышыр, ону характерин әсәс

мәнтигинә табе етмәји бачарырды. О заман «Загафразија» гәзетиндә чан олунмуш рессензијада дејилирди: «Әрәблинскинин ифасында Надир шаһ ән хырда шәјләрдә белә парлаг вә көзәл иди. Әввәләк гәгач дәстәси бәшчысы, сонра сәркәрдә, сон пәрдәдә икә әлүләрин көлкәси тәрәфиндән тәғиб олуран Надирин експансив характери өз јүксәк адынын сәвијјесиндә дуран актјор һејранедичи бир сәнәткарлыгга ача билирди»¹. Бу гәјд бир даһа көстәрир ки, Әрәблински ифа етдији характерин ичкишаф процесини ардычыл шәкилдә, онун мүхтәлиф психоложи чаларыны чапландырырмыш. Буна көрә дә онун бир сыра башга образлары кими Надир шаһ да тамашачылары ичәсинә, иңуруна тәсир көстәрир, оларын ичтиман еһтираз ичәсини гүвәтләндирди. Мәиз буна көрә дә Әрәблинскинин јаратдыгы Надир шаһ образы дөврүн иштигаби мүбаризә процесси илә сәләширди.

Һ. Әрәблинскинин 1906-чы илдә Јеревана гастрол сәфәри бир сыра ичтиман-сијаси характерли һадисәләр бәш вердији шәрәитдә тәсадүф елирди. «Тәбиндир ки, белә бир шәрәитдә Әрәблинскинин труппасынын тамашалары азәрбајчанлылары тәсир етмәк сәһәсиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб едилди»². Көрүндүјү кими Һ. Әрәблински образын руһу, гәјәси илә ичтиман-сијаси һадисәләр арасында рабитә јаратмагы бачарырды. Бу онун бөјүк актјорлуг истәдадынын мүасирлик тәбиәти илә әлагәдар олан көзәл бир кејфијјәт иди. Һ. Әрәблински мүхтәлиф жанрларда чыхыш етсә дә онун актјор тәбиәти әсәсән трагик образларда өзүнүн бүтүн һүсүнү бүрүзә верирди. Актјорун јаратдыгы Надир шаһ мәиз белә бир трагик характерә малик олан бир образ иди. Онун ән чох сөвилән вә бәзнилән образларындан олан Надир шаһ өз бәди и тәсиринә, идеја, естетик мөвгәинә көрә сөзүн әсил мәһнасында јарадычылыг һанлијјәти иди. Буна көрә дә о демәк олар ки, бүтүн гастрол сәфәрләриндә Надир шаһын образыны ифа едир вә мәтбуат һаглы олараг бу образы бөјүк һејранлыгга тәгдим едилди. Һ. Әрәблински истәдадлы актјор иди вә о. Н. Нәримановун идеја естетик мөвгәини бүтүн иччәликләринә гәдәр дүшүш, дәрк етмишиди.

¹ Һ. Әрәблински. Баки. Азәршәр, 1967, сәһ. 17.

² Сәбир Ризаев. «Азәрбајджанский театр в Армении», Баку, Азәрб. Т. О. 1963, стр. 33.

Сидги Рухулла Надир шаһ ролунда. 1915-чи ил.

Угурлу вә узун сөһнә һәјәты көрмүни «Надир шаһ» фачиәси истәр драматуркијамызда, истәрсә дә Азәрбајҗан театрынын инкишафында мүһүм рол ојнамышдыр.

Истәр ингилабдан әввәл, истәрсә дә ингилабдан сонра тарихи мөвзүја мүрачһәт етмиш Азәрбајҗан драматурглары Нәриман Нәримановун «Надир шаһ» әсәри ән'әһәләринә әсасланараг көзәл вә өлмәз сәһәт нүмунәләри јаратмышлар.

Азәрбајҗан тарихи драматуркијасы хәзинәсинә бәјүк ичиһләр баһи етмиш сәһәткарлардан бири Ә. һагвердијевдир.

Ә. һагвердијевни 1905-чи илдә јаздыгы «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фачиәси сөһнә сәһәтимизни инкишафы тарихиндә актјор сәһәткарлығынын вә мәдәнијјәтинин јүксәлишиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

«Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фачиәсиндә гојулмуш әсас проблем һакими-мүтләғлә халг арасында гаршылыгылы мүнәсибәтдир. Буна көрә дә фачиәдә тарихи һәгигәтләр бәрпа едилмәктә галмыр, ејни заманда мүасир һәјәт мәсәләләри илә гаршылыгылы шәкилдә төчәссүм тапыр. мүасир һадисәләрә ишарәләр вурулур. Бу һагда профессор Ч. Чәјрәров белә јазырды: «Петербургда вә Иранда (Мазандаранда) узун мүддәт тарихи сәһәдләри өјрәнәндән сонра јаздыгы бу әсәрдә һагвердијев Иран деспотизминин ән ганлы нүмәјәндәләриндән бири олан Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын сурәтини јаратмаға мүвәффәг олмушдыр. Аға Мәһәммәд шаһ Гачар ән ганлы бир мүстәбид олараг истәр халгына, истәрсә дә гоншу халглара раһәтлыг вермәмиш, олмазын зүлмләр етмишдир; Загафазия өлкәләринин истиглаллијјәти угрунда мүбаризәсини боғмаға чалышмышдыр»¹.

Ә. һагвердијевни јаздыгы «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» тарихи фачиәси јалныз өзүнүн сәһәткарлыгы, мүасирлик тәбиәти илә диггәти чәлб етмир. О һәм дә бейнәлмиләтчилик руһу, достлуғ, гардашлыг тәбиәти илә ичтиман рағбәт һисси доғурурду. Бу идејяларын парлаг ифадәсини азәрбајҗанлыларла чији-чијинә јәделли ишғалчылара гаршы өлүм-дирим мүбаризәси апаран ермәни, күрчү зәһмәткешләринин тиссалында да мүшаһидә едирик. Аға Мәһәммәд шаһ Гачар Јереваны, Гарабағы харабазара чевирәндән сонра Тифлисә үз тутур, әһалини

¹ Ч. Чәфәров. Азәрбајҗан Драм Театры, сәһ. 102.

гылындан кечирир, эсир едир, шәһәри дагыдыр. Күрчүләрүн бу агыр дәгигәләриндә азербайжанлылар күрчүләр, күрчүләр азербайжанлылары, ермәниләр дә гаршылыгы шәкилдә азербайжанлылары, көмәк әлини узадыр; дүшмәнин һәмләләрини әлбир шәкилдә дәф етмәжә чалышырдылар. Бу бирлик онлары јенилмәз едир, дүшмән агыр иткиләр вермәжә мөчбур едир. Нәһәјәт әсәрдә көмәксиз галан II Ираклини гоча бир ермәни мүзјјән мүддәт өлүмдән, фәлакәтдән хилас едир. Бу гаршылыгы өлагә, гаршылыгы көмәк Загафгазија халгларынын достлуг, гардашлыг идејаларынын дәрин тарихи көкләрә малик олдуғуну көстәрир.

Азербайжан, Ермәнистан вә Күрчүстан дагылыб талан едилдији заман рус ордушу бу гардаш халгларын көмәјинә јетир онларын гәһрәмәнлык мүбаризәсинин кеңишләмәсинә вә дүшмәнин өлкәдән говулуб чыхарылмасы ишинә бөјүк јардым көстәрир. Халглар достлугу, гәрәзсиз гардашлыг көмәји, вәтәнин, халгын азадлыг әлдә етмәсинә көмәк едир. Бу мәнада Ә. Һагвердијев әсәриндә бејнәлмиләлчилик идејаларынын гүдрәтинә инанмыш ону тәблиг вә тәрәннүм етмишдир. Әсәрдә Ә. Һагвердијев рус ордусунун гардашлыг, достлуг, азадлыг идејалары дашыдығыны вә еләчә дә үч гардаш халгын ғырылмәз достлуг әлагәләрини инандырычы бојаларла тәсвир етмишдир. Әсәрин идеја-сијасы мөвгеи чох күчлү олдуғундан өзүнүн мүасирлик тәбиәтини бу күн дә итирмәмишдир. Әсәрдәки достлуг, бејнәлмиләлчилик, үнсүрләри, халглар достлугунун тарихи көкләрини дүзкүн вә объектив шәкилдә әкс етдирир. Бу фачиәдә гәһрәмәнлык, фәдакарлык, вәтәнпәрвәрлик идејалары да образлы шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Буна көрә дә әсәрдә Гачарын өлүмү өтәри, тәсадүфи бир факт кими јох, онун өлүмү ејбәчәрлијин ганунаујгун чәзасы кими диггәти чәлб едир. Бу о демәкдир ки, халг зүлүмдән, истисмар вә таланлардан чана кәлиб Гачары чәзаландырыр. Әсәрдә бу мәрдлијин, гәһрәмәнлығын, достлугун өзү-өзүнә инамы тәнтәнәси кими чох мәналыдыр. Бүтүн бу кејфијјәтләр фачиәдә өзүнүн образлы, реал ифадәсини тапмышдыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фачиәси 1905-чи илдә јазылдығына бахмајараг чох бөјүк чәтинликдән сонра сензура әсәрәтиндән хилас олмуш, 1907-чи илдә габагчыл Азербайжан театр труппа-

сы тәрәфиндән тамашаја гојулмушдур. Фачиәжә гурулушу Ә. Һагвердијев вә Азербайжан сәһнәсинин бөјүк даһиси, илк милли профессионал режиссор Н. Эрәблински вермишди. Илк тамаша бөјүк мүвәфғәјјәтлә көчәрәк тамашачылар тәрәфиндән гызғын гаршыланмышды. Гурулуш өзүнүн дәрин драматизми, тарихи доғрулуғу, конфликтләрин кәркин вә реаллығы, образларын тәрәвәтли вә һәјәти олмасы илә фәргләнирди. Тамашада бәдһин форма етибары илә тарихи кечмишин фактлары таманнә өзүнүн сәһнә тәчәссүмүнү тапмышды. Драмын бир хүсусијјәтинә диггәт јетирмәк ләзимдыр. Әсәрдә бир нәфәр дә олса гадын образы јохдур. Бу да һәр шејдән әввәл онунла изаһ едилер ки, ингилабдан әввәл Азербайжан сәһнәсиндә азербайжанлы актриса көрүнә билмәзди. Чүнки чәһаләтпәрәст диндарлар һәқиқи театрн әлејһинә, һәмчинин сәһнәдә гадын көрүнмәсинә гаршы азғын мүбаризә апарырды. Иш о јерә чыхмышды ки, гочулар театр кәләндәри өлүм горхусу илә һәдәләјирдиләр. Бу сәбәбдән бир гајда кими гадын ролларында кәшиләр чыхыш елдириләр. Азербайжан театрынын белә ачыначағлы вәзијјәтинә, онун хүсусијјәтләрини дәриндән бәләд олан Ә. Һагвердијев мәнз әсәринә гадын образы әләвә етмәмишди.

Гејд етдијимиз кими «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фачиәсинин илк тамашасы бөјүк мүвәфғәјјәтлә нәтичәләнишди. Бу ән үмдә актјор ансамблынын бачарыла сечилмәси, мүәллифин режиссорлуғу вә әсәсан Гачар ролунда Н. Эрәблинскинин чыхышы илә бағлы иди.

Пресдә һадисәлар әсәсан Күрчүстан вә Азербайжан әразисиндә, Гарабағда кедир. Тамашада Тифлисини јандырылмасы, күрчү халгынын көстәрдији кәркин мүғавимәт, Гарабағ һадисәләри вә Гачарын өлдүрүлмәси сәһнәләри бөјүк тәсир бурахырды.

«Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» фачиәси 1908-чи илдә Шушада Н. Эрәблинскинин режиссорлуғу илә јерли һәвәскар актјорлар тәрәфиндән сәһнәжә гојулараг Н. Эрәблински (Гачар), Ә. Вәли (II Иракли), һүсәјнов (Чәфәргулу хан), Чылдыров (Муртузгулу хан), Аветјан (Мирзә Чәфәр хан), Садыхов (Әлихан Әфшар) вә с. актјорлар тәрәфиндән көстәрилер.

Пресдә Гарабағ һадисәләринә әсас јер верилдијиндән тамаша Гарабағ сакинләринин бөјүк марағына сәбәб олмушу.

Фачиңдә мараг доғуран чәһәтләрден бири дә одур ки, «...Һагвердијев Гачарын өлүмүнү тәсадуфи бир һадисә кими көстәрмир. Өлүмә мәнкум едилмиш Аббас бәј вә Сәфәрли шаһы өлдүрмәк гәрарына кәләркән, субъектив һиссләрә әсаслансалар да кетдикчә мүүллиф оларын һәрәкәтләринә үмуми бир мә'на вермәјә чалышыр»... Гарабаг һәр икисинин (Аббас бәј вә Сәфәрәлинин — *h. h.*) көзү габагында чаңланыр; ели, халгы, Гарабагы вә нәһәјәт, Иранда јетимләрини, дул өвратләрини көјә чыхан фәрјадларыны хатырлајараг гәрара кәлирләр; «Гој, шаһ өлсүн»; «Гој, бир нәфәр өлсүн, бәлкә нечә мин нәфәр дирилә»¹.

Тамаша һарда гојулурса гојулсун (Јереван, Тифлис, Ашгабад, һәштәрхан вә с. шәһәрләрдә) ону даима мүвәфәғијјәт көзләјир вә һәр дәфә һ. Әрәблинскинин Шәрг деспоту Гачар ролунда парлаг чыхышы тамашачыны мәфтун едирди. Азәрбајчан сәһнәсинин исте'дадли сәнәткарларындан олан һ. Г. Сарабски өз хатирәләриндә белә јазыр: «Бу кечә Әрәблински Азәрбајчан ләһчәсиндә јек дәфә Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын ролуну ифа едирди. Чәтин шәраитдә вә јоргунлуғуна бахмајараг Әрәблински Аға Мәһәммәд шаһын ролунда сәһнәјә чыханда бүтүн тамашачылары, һәтта сәһнәдәки һәвәскарлары белә һејрәтә салды. Онун монологларын дејилишиндәки диқсијасы, һәрәкәтләри мә'налы иди. О өз ролунун гриминә, палтарынын бүтүн деталдарына белә хүсуси диғгәт вермишди. О кечә Әрәблински Аға Мәһәммәд шаһын образыны унутулмаз јаратды. һәмни рол Әрәблинскинин сәһнәдәки хидмәти мүддәтиндә әсас вә көркәмли ролларындан бири олараг галды. Чох вахт Әрәблински өз бенифисләриндә тамашачылара чох бөјүк тә'сир бағышладыгы бу ролунда чыхыш едәрдиз»².

Көркәмли Азәрбајчан тракики һ. Әрәблински һаггында ичтимән хадим вә јазычы С. М. Гәнизадә, профессор Ч. Чәфәров, ССРИ Халг артистләри М. А. Әлијев, С. Руһулла вә ејни заманда Азәрбајчан мәдәнијјәтинин бир чох нүмајәндәләри охшар фикирләр сөйләмишләр.

¹ Ч. Чәфәров. Азәрбајчан Драм Театры, сәһ. 102.

² һ. Г. Сарабски. һ. Әрәблински һаггында хатирәләр, Бақы, 1939, Азәрнәшр, сәһ. 21—22.

Һ. Әрәблински Аға Мәһәммәд шаһ Гачар ролунда. 1910-чу ил.

Халгы вәтәнин азадлыгы вә истиглалийәт мубаризәсине сасләжән, әсарәтчиләрә гаршы нифрәт һисси ојадан бу өлмәз, көзәл сәнәт әсәринә Н. Г. Сарабски, Ә. Вәли, Гәмәрлински, Әлвәнди, А. М. Шәрифзәдә вә бир чох башгалары өз истәдәдлийә актјор ифасы илә шөһрәт гәндирмәшләр.

Маһийәт етибары илә деспотизмә, шаһлыға, зүлмкарлыға гаршы чеврилән «Аға Мәһәмәд шаһ Гачар» фәчиси Азәрбајчан театрынын репертуарында көркәмли јер тутурду.

Азәрбајчан тарихи драматуркијасынын инкишафында јени бир алдымы һәлә кәч икән кәләчәкдә Азәрбајчан совет драматуркијасынын көркәмли синаларындан сајылан Ч. Чаббарлы атды. О, 1918-чи илдә јаздығы «Нәсрәддин шаһ» пјеси илә тәмәли Н. Нәриманов, Ә. һагвердијев тәрәфиндән јојулмуш реалист вә демократик әһнәләри давам вә инкишаф етдирди.

Әсәрдә мүүллиф тарихи бир шәхсийәт олан, XIX әсрин икинчи јарысында һакимийәт башына кәлән, өз наданлығы вә әјјашлығы үзүндән, залым ханлар вә мүртәчә дин һадимләринин фитнәләринә ујан, халгы чәһәләт вә мүсибәтләрә дүчар етмиш, бүтүн күнүнү ејиширәтдә кечирмиш, Иран халгынын тәрәгисини ләнкитмиш вә нәһәт «сәбр касасы долмуш» милләт арасындан чыхмыш мәшһутәчиләр тәрәфиндән өлдүрүлмүш Нәсрәддин шаһ Гачарын һәјәтындан бәһс едир.

Һәјәтдакы һагсызлыглары вә зүлмүн әршә чыхмасыны ичтимаи бәрәбәрсизликдән јарандығыны көрән Ч. Чаббарлы мәнз «Нәсрәддин шаһ» әсәриндә бу мәсәләни даһа дәриндән чанландырмаға чалышмышдыр. Мүүллиф Иран тарихиндән көгүрдүјү мөвзуну шаһ үсүли-идарәсинә вә феодализм өзбашыналығына гаршы чевирмиш, зүлм вә һагсызлыглардан чана кәлмиш бир халг һәрәкәты кими әкс етдирмишдир.

Ч. Чаббарлы јарадычылығынын көркәмли тәдгигатчысы академик М. Ариф әсәр һаггында белә јазырды: «Нәсрәддин шаһ» тарихи драмдыр. Ләкин тарихи һадисәләрин дүзкүн тәсвири Чаббарлыны аз марагландырмышдыр. Тарихи һадисәләрдән әлверишли бир материал кими истифадә едән мүүллиф бурада деспотизма гаршы

чеврилмиш демократик фикирләрини ифадә етмәјә чалышмышдыр»¹.

«Нәсрәддин шаһ» пјесинин сәһнә тәчәссүму вә бәдии тәһлилинә башләмаздан әввәл чох марагы фактын үзүриндә дурмаг мәгсәдәүјүн оларды. Гејд едилдији кими, «Нәсрәддин шаһ» әсәри 1918-чи илдә мүүллиф тәрәфиндән тамамланмышды, ләкин узун заман сәһнә үзү көрмәмишди. Мәәлум олдуғу кими, 1918-чи илдә инкисил мәстәмләкәчиләринин көмәји илә Мүсәват һөкүмәти мөвгәти дә олса Бақыда гурулмуш Совет һакимийәтинин дөврә билди. Белә бир шәрәйтдә әсәр һеч вәһлә сәһнә үзү көрә билмәзди. Чүнки бу дөврдә реалист сәнәт гаршы һүчумлар күчләнир, габагчыла мүгәрәгги фикирләр боғулур, мәдәнийәт вә елм очаглары әмәкчи күтләнин үзүнә гапаныр, әксинә оларат халгын шүүрунүн зәрәри мүртәчә фикирләрә јүкләнимәс үчүн мүсәват идеологлары һәр чүр вәситәдән истифадә едирдиләр.

1920-чи илдә пјесин әлјазмасы Ашгабада дүшәрәк илк дәфә азәрбајчанлы ғызыл әскәрләрдән ибарәт «Беш нөмрәли мүсәлман труппасы» репертуарына дахил едилди вә бөјүк мүвәффәгјиятлә һазырланыр. О заман бу труппа дөврүн руһу илә бағлы олан пјесләрә бөјүк еһтијач дујурду. Журналист Г. Мәммәдли бу бәрәдә јазыр: «Әсәр нәхси хәтти илә, гара назик чилдди үмуми дөфтәрә, бөнөвшә рәнкли гәләмлә јазылмышды. Мәзмунингилаби олдуғу үчүн режиссорлуғун диггәтини чәлб етди вә тезликлә тамашаја гојулду. «Нәсрәддин шаһ» тамашачыларын рәғбәтини гәзәндығындан бир нечә ил әрзиндә Ашгабадда сәһнәдән чыхмады. Ејни заманда онун бир нечә сурәти чыхарылыб әлләрә дүшдү»².

Әсәр икинчи дәфә драматургун анадан олмасынын 60 иллик јубилеји мүнәсибәтилә 1960-чы илдә Ч. Чаббарлы здына Қировабат Дөвләт Драм Театрында мүвәффәгјиятлә тамашаја гојулду. Режиссор Г. Султановун вердији гурулушда әсәрин ичтимади сијәси тәбиәти образлы шәкилдә ачылымыш, тамаша Бақыја кәтириларәк кениш тамашачыларә көстәрилмишдир. Театр ичтимаийәти вә тамашачылар бу тамашаны сәминин гаршыламышлар.

¹ Азәрбајчан әдәбијаты тарихи. III чилд, Азәрб. ССР ЕА. Нәһрийәти, Бақы, 1960, сәһ. 152.

² «Әдәбијат» гәзәти. 16 мај. 1948-чи ил.

Гејд едилдији кими «Нәсрәддин шаһ» пјесинин сүжетин үчүн тарихи факт әсас көтүрүлмүшдүр. Бурада тарихи һәгигәтләр фонунда, бир тәрәфдән Нәсрәддин шаһ вә онун јахын адамлары, мүтләғијјәт режиминин мүһафизәкарлары, диктор тәрәфдән исә оппозиционерләр, кәститусионализм тәрәфдарлары, халғ башчыларынын барышмаз мүбаризәси көстәрилмишдир. Әсәр өзүнүн диһнамклији, образларын тарихи реаллығы илә фәргләнир.

Бу тарихи һәгигәтдир ки, Нәсрәддин шаһ феодал-патриархал гурулушун, әдаләтсизлијин, фанатизмин вә еләчә дә сојғунчулуғун дајағы олмушдур. Пјесин гәһрәманы Нәсрәддин шаһ сурәтини академик М. Ариф һағлы оларағ белә характеризә едир: «Нәсрәддин шаһ феодал-патриархал гурулушун, феодал, дини фанатизмин, софаләт вә сојғунчулуғун илһамчысы вә дајағыдыр. Бүтүн ичтиман фәлакәтләр нәтичә етибары илә она әсасланыр. Буна көрә дә тәрәғһиңәрвәр гүввәларин бүтүн гәзәби шаһа гаршы чеврилир»¹. Пјесин әсас персонажлары олан Мирзә Рза Қирманн, Мирзә Тағы хан, Фәрһад, Ситарә, Чәмаләддин Әфгани, Мирзә Мүлкүм хан, Рәһим хан, Чавад хан, Мәһәммәд хан вә б. өзүнүн һәјатилији вә ичтимай реаллығы илә фәргләнир.

Тамшада истеґадлы актјорлар Ә. Јусифзаде, Р. Вејсәлсга, И. Талыблы, С. Һәсәнзаде, В. Мәммәдов, Ә. Аббасов образлары һәғиги вә тәрәвәтли јаратдығларындан, өз гәһрәманларынын психоложи кәржин, динамик әләмләринин реал тәчәссүмүнә наил олмушлар.

Қировабад театрынын һазырладығы «Нәсрәддин шаһ» тамашасында гүввәтли актјор ифасы илә бәрәбәр зәиф, һөгсанлы актјор ифасы да олмушдур. Бу да һәр шейдән әввәл актјорун рола дүзкүн мүнасибәт бәсләмәдијиндән, гәһрәманын әғидә, психолокија, характер чизкиләринә бир тәрәфли јанашмасындан ирәли кәлир. Белә олдуғда исә образ өз реал тәбиәтини итирир вә динамик инкишафыны зәифләдир. Мәһз образа гаршы белә мүнасибәтин нәтичәси иди ки, бәзи актјорларын ојунунда (М. Авшаров, М. Бүрчәлијев, А. Мәммәдов, Ә. Сејфи, З. Шаһбазов, К. Султанов вә б.) сүстлүк, јекнәсәклик һөкм сүрүрдү.

¹ М. Ариф. Сечилмиш әсәрләри. 2-чи чилд. Баки, Азәрнәшр, 1954, сәһ. 47.

Әсәрин сәһнәдә мүасир, емоционал сәсләнмәси үчүн театр коллективи бөјүк сәј вә әмәк сәрф етсә дә, «Нәсрәддин шаһ» вүс'әтли вә кениш миғјаслы идејаја малик бир тамаша кими узун мүддәт театрын репертуарында јашаја билмәмишдир»¹.

Бунунла белә күман етмәк олар ки, Азәрбајҗан театрлары јенидән «Нәсрәддин шаһ» әсәринә гајыдачағ, парлағ, долғун мәзмунлу, мүасир сәсләнән тамашалар јарадачағдыр.

Бүтүн дедикләримиздән белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, нәзәрдән кечирдијимиз үч тарихи драм (бунлардан икиси ингилабдан әввәл тамашаја гојулмушдур) чар мүтләғијјәти вә мүсаватын өзбашыналығынын ән гәддар зүлмү, сијаси тәзјиги вә ганлы тәррору шәраитидә јаранмышды. Әз зәманәси үчүн габағчыл һуманист руһлу Азәрбајҗан тарихи драмлары тамашачыларә өз гүввәләринә инам ашылајыр, халғда зүлмә, һүғуғсузлуға, ичтимай-сијаси өзбашыналығы гаршы мүбаризә руһуну гүввәтләндирир, азадлығ, әдаләт вә бәшәри ләјағәт идејаларыны јайырдылар.

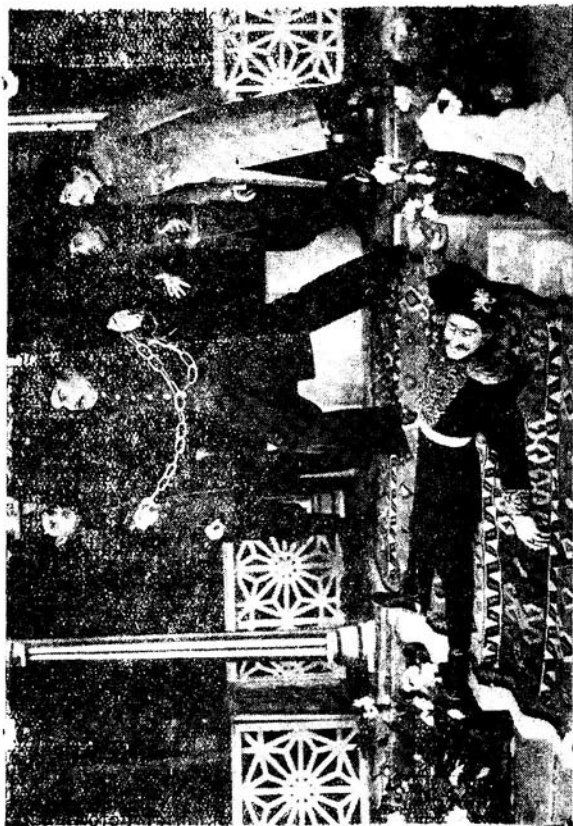
* * *

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә әдәбијјат вә инчәсәнәт әләми, еләчә дә театр вүрушма сәһнәсини хатырладырды. Күнү-күндән реализм илә антиреализм, көһналик илә јенилик, бәднн гәфәккүрүн демократик ән'әнәләри илә мүртәчә буржуа мәдәнијјәтинә мејл етмә арасында кәржин мүбаризә кедирди. Бу мүбаризә шәраитиндә мүхтәлиф чәрәјанлар тоғгушурду.

«Сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинин естетизмә ујан мәддаһлары бәднн јарадычылығын ичтимай керчәкликлә вә халғын һәјаты илә әләғәсини инкар етмәклә сәнәти мистика вә хәстә фантастика әләминә апарырдылар.

Бу тәлимин тәрәфдарлары анламағ истәмирдиләр ки, реал һәјатдан, керчәкликдән, көзәллик мәнбән олан

¹ Р. Һүсәјнов. Чәфәр Чаббарлынын тарихи драмларынын сәһнә тәчәссүму. Баки, «Маариф» нәшријјаты, 1971, сәһ. 57.

«Исламский мир» — спектакль в театре. 1960-е гг.

һәҗатын өзүндән кәлән долгун мөвзулардан, образ вә характерләрден узаг һеч бир бөҗүк сәнәт вә әдәбијјат јохдур.

Јалныз бүтөвлүкдә әдәбијјат вә инчәсәнәт үчүн де-јил, һәм дә хүсуси илә јарадылмағда олан Азәрбајҗан социалист театр мәдәнијјәти үчүн мүәјјән тәһлүкә тәш-кил едән буржуа-милләтчи үнсүрләр — виһнистләр вә пролеткулчулар да мұбаризәә гошулурдулар. Онлара гаршы мұбаризә һәјат зәруријјәти иди.

20-чи илләрдә театрын репертуары әтрафында ке-дән мұбаризәдә бүтүн тәмајүлләр өз әксини тапырды. Буржуа-милләтчи чәрәјанын нүмајәндәләри театрын репертуарыны түрк мұәллифләриндән тәрчүмә вә тәб-дил едилмиш әсәрләрлә, космополитләр илә гәрб јазы-чыларынын пјесләриндән етдикләри тәрчүмәләрлә театр-чын репертуарыны долдурмаға чалышырды. Бүтүн бу-нлар илә Азәрбајҗан әдәбијјаты вә сәнәтинин реалист ис-тигамәти үчүн мүәјјән бир тәһлүкә тәшкил едирди.

Бүтүн бу зәрәри чәрәјанлара гаршы мұбаризә апармағ тәхирә салынмаз мәсәләләрден бири иди. Бу дөврдә Совет һакимийјәтинин бөҗүк рәбәтлә гаршыла-мыш ингилабчы-демократ реалист јазычыларла бирлик-дә јени јазмаға башлајан коммунист јазычылар да мөт-буат сәһифәләриндә һәммин чәрәјанлара гаршы тәнгиди мөгәләләрлә чыхыш едирдиләр. Идеоложи мұбаризә әдәбијјатда, сәнәтдә вә о чүмләдән театрда кедән синфи мұбаризә ингилаби әдәбијјатын мөгсөд вә вәзифәләринә һәср едилмиш мөгәләләр, буржуа әдәбијјаты илә јени јаранан пролегар әдәбијјаты вә сәнәти арасындакы сәд-ди, фәргләри ардычыл вә ајдын шәкилдә мүәјјән едирди.

Сәнәтшүнаслар, јазычылар, реалист мәктәбин јашлы нүмајәндәләри јени репертуарын вачиб вә зәрури олма-сына тәрәфдар чыхарағ бөҗүк руһ јүксәклији илә ишә гошулурдулар. Бу јарадычылығ јолларында әсәсән бө-јүк нәслә мәнсуб олан драматурглар — Ә. һагвердијев, Н. Б. Вәзирөв, С. С. Ахундов, М. С. Ордубади вә башга-лары хүсусилә фәргләнирдиләр.

Артығ 20-чи илләрин әввәлләриндә Азәрбајҗанын драматуржи јарадычылыгы ики чаван вә истәдәдлы ја-зычыларын — һүсөјн Чавид вә Чәфәр Чаббарлынын си-масында формалашарағ инкишаф едир. Мүхтәлиф әдә-би чәрәјанлара мәнсуб олан бу сәнәткарлар инчәсәнәтә вә керчәклијә олан мүнәсибәтләринә мүхтәлиф нөгтеји

нәзәрдән тәрәфдар чыгырдылар. Мәһз буна көрә дә онларын ијесләринин театрын репертуарына тәсири башга-башга иди. Онларын әсәрләри стил вә идеја мәзмуну, дил вә композисија гурулушу илә дә бир-бириндән фәргләнирди.

Јени етик вә естетик принципләр, инсанларын шуурунда јенилијин инкишафи, тарихи материалист анлајышы вә мүасирлијин мұхталиф мәсәләләри вә с. Ч. Чаббарлынын бу илләрдә драматуркијасынын идеја истигамәтини тәјин едирди.

Сосиализм гуручулуғунун илк илләриндә Ч. Чаббарлынын јарадычылығына хас олан хусусијјәтләрден бири дә кәскин социал-конфликләрин долғун мәзмунлу олмасыдыр. 20-чи илләрин кәркин шәраитиндә Ч. Чаббарлы ардычыл олараг дүнија, әс вә милли драматуркијамызын өлмәз әһәтиәлигә әсасланараг нәинки мүасир мөвзуну, еләчә дә тарихи кечмишә, халг күтләләринин гәһрәман мүбаризәсинә мүрачигәт едәрәк тарихи кечмиш индики мүасир мөвгеләрдән мәһаландыраараг әкс етдирмәјә чалышырды.

Тарихи кечмишә мүрачигәт едән истеҗадлы драматург елә бир гәһрәман ахтарырды ки, бу гәһрәман халг характеринин ән јахшы чәһәтләринин өзүндә чәм едәрәк кәләчәјә инам һисси илә азадлыг вә әдаләтә чан атсын. Артыг һәмин дөврдә Ч. Чаббарлы вачиб тарихи проблемләрин һәллигә, тарихдә шәхсијјәтин вә халг күтләләринин ролуна бахышларын материалист методунун маһијјәтинин өзү үчүн лазыми гәдәр ајдынлашдырмыш, о бу һәгигәти мөһкәм дәрк етмишди ки, «Өз агыл вә характерләринин хассәләри сәјсиндә нүфузулу шәхсијјәтләр һадисәләрин фәрди симасыны вә онларын бәзи хусуси нәтичәләрини дәјишидирә биләлрләр, ләкин онлар башга гүввәләр тәрәфиндән мүјәјин едилән һадисәләрин үмуми истигамәтини дәјишидирә билмәзләр»¹.

Тарихи фачиәнин гәһрәманына элитар бахышлардан гәти олараг имтина едән Ч. Чаббарлы халгын азадлыг вә истиғлаллијјәти үғрунда мүбаризә апаран әсил халг башчысы Бабәк Елханы өзүнә гәһрәман сечди. «Од кәлини» тарихи фачиәси белә дүшүнүлүб јарадылды.

¹ Г. В. Плеханов. К вопросу о роли личности в истории. Госполитиздат, М., 1948, стр. 33.

Мәлүмдур ки, «Од кәлини» тарихи драмыны јазаркән Ч. Чаббарлы әрәб, фарс вә гәрби Авропа тарихчиләринин әсәрләри, сәнәд вә материалларла дәриндән таныш олмушду. Гејд етмәк лазымдыр ки, әкәр бир сыра тарихи әсәрләрдә краллар, шаһлар өн плана чәкиләрәк халг күтләләри кәлкәдә бурахылырдыса, «Од кәлини»ндә исә биринчи дәфә олараг халг күтләләри, тарихин һәркәтвечи гүввәси, мүбаризәнин билаваситә иштиракчысы кими тәсвир едилирди. Бу исә әсәрин Азәрбајҗан Совет әдәбијјаты үчүн, Совет драматуркијасы вә театры үчүн новатор сәчијјә дашыдығыны көстәрирди.

Бу чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, IX әсрдә Бабәкин јерли феодаллара, јадәлли ишғалчилара гаршы үсјаныны гәләмә алмыш драматург, «Бабәк һәрәкәти һағынды мөвчуд олан материаллардан сәрбәст истифадә едәрәк, өз әсәри үчүн елә марағлы сүжет, елә кәркин конфликтләр вә еһтираслар мүбаризәси сечмишдир ки, бу өзәмәгли фачиәдә Бабәк сурәти чох чанлы, долғун вә тәсирли чыхмышдыр. Бабәк өз мәгсәдинә халгын азадлыг идејасына ахырадәк сәдигдир, бу фәдәкар, горхмаз, мәрд инсаны тутдуғу јолдан һеч бир шәј дөндәрә билмәз»¹.

«Од кәлини» кими мүрәккәб, чох планлы тарихи драмы тамашаја гејмаг, онун идеја мәзмунуну вә әсәрдә гаршы-гаршыја кәлиб вурушун гүввәләрин инсәбәтини, образлардан кими тамашачыја севдирмәк, кими исә нифрәтлә дамғаламаг проблемини һәлл етмәкдән өтәри, театрымызындан чидди, әсәслы һазырлыг иши апармаг тәләб олунурду.

«Од кәлини» тарихи драмынын тамашаја гејулмасы, Азәрбајҗан театрынын һәјат вә тәлејиндә чидди бир дөнүн, әләмәтдар бир һадисә олду. Профессор Ч. Чәфәров јазырды: «...«Од кәлини» илк әсәр иди ки, онун һазырланмасына чох бөјүк вахт вә әмәк сәрф едилмишди. «Од кәлини» 1928-чи ил февралын 16-да ојнанылды. Дә: Әсәр үзәриндә исә һәлә 1925-чи илдән чидди иш кәдирди»².

«Од кәлини»нин илк гурулушу көркәмли режиссор А. А. Туганова тапшырылмышды. Бир режиссор кими

¹ Азәрбајҗан Совет әдәбијјаты. Үч чилдә, I чилд, Баки, Азәрб. ССР ЕА нәшријјаты, 1960, сәһ. 183.

² Ч. Чәфәров. Азәрбајҗан Драм Театры, сәһ. 225.

А. А. Тугановун мүсбэт чәһәти бунда иди ки, о, гурулуш үзәриндә әсәрин мүәллифи Ч. Чаббарлы илә јахын дост-луг вә сых әмәкдашлыг шәрәитиндә ишләјирди.

Режиссор мүәллифлә бирликдә тарихи материалла-ры дәнә-дәнә нәзәрдән кәчирир, IX әср Азәрбајчан мән-зәрәләрини көзләринин гаршысында ајдын чанландыр-маг үчүн этнографик сәнәдләрдән белә истифадә едир, актјорлары исә дәфәләрлә әтәшпәрәсләрин Сураханьда-кы атәшкаһларына экскурсияја апарыр. Тәбии ки, белә бир чидди, ардычылы һазырлыг иши мүсбәт нәтичә вер-мәјә билмәзди.

Пјесдә мүәммалы бир нөгтә вар иди ки, бу да Ел-ханла Агшинин һәбсханада көрүш сәһнәси иди. Бурада ики дүнякөрүш, ики идиал, диндарлыгга аллаһсызлыг өлүм-дириим мүбаризәсинә кирирди. Мәсәлә бурасында-дыр ки, сәһнәдә Елхан бөјүк бир еһтирасла «јохдур ал-лаһ» дејир. Агшин исә мөһкәм бир инамла онун ислам бајрагы алтына чағырырды. О дөврүн тамашачылары-нын мәдәни сәвијјәси чох да јүксәк дејилди. Онларынын арасында һәлә дини тәәсүбкешлик вә мөвһумат тә'си-риндән гуртармамыш адамлар да аз дејилди. Бу сәһнә-ни һазырларкән һәм мүәллиф, һәм дә гурулушчу режис-сор еһтијат едирләр ки, бу сәһнәдә тамашачылар Елха-ны јох, Агшини алгышлаја биләрләр. Лакин хошбәхт-ликдән бу белә олмады. Илк тамаша ахшамы тамаша-чылар Елханын «Јохдур аллаһ» сөзләрини курултулу алгышларла гаршыладылар. Өз мәнәббәт вә рәғбәтлә-рини она вердиләр. Тамаша мисилсиз бир мүвәффәгијәт газанды. Мәнз бунун нәтичәси иди ки, «О илләрдә һеч бир тамаша бир нечә күн далбадал көстәрилмәзди. «Од кәлини» илк тамаша иди ки, дөрд күн далбадал көстә-рилди вә бундан сонра бир нечә ил мүддәтиндә көрүл-мәмиш мүвәффәгијәтлә сәһнәдә јашады»¹.

«Од кәлини» тамашасы актјор ојуну бахымындан да чох гүввәтли иди. Азәрбајчан сәһнәсинин ики бөјүк устасы А. М. Шәрифзадә вә Ү. Рәчәб тамашада ики әсас гәһрәманы — Елханла Агшинин образларыны бөјүк бир еһтирасла темперамент, илһам вә сәнәткарлыгга ја-радырдылар. Бундан әләвә әсәрдә театрын ән исте'дад-лы актјорлары М. Давыдова, С. Руһулла, И. һидајәтза-дә, Р. Тәһмасиб, А. Кәрәвбәјли, М. Әлијев вә с. иштира-

кы илә чанлы, долгун, реал образлар вә сон дәрәчә бит-кин бир ансамбл јарадылырды. Бу исә һеч шүбһәсиз ки, һамыдан әввәл режиссор А. А. Тугановун хидмәти иди.

Тамашада А. М. Шәрифзадә — Елханын характери-ни ајдын тә'јин етдијиндән, гәһрәманын бүтүн даһили аләмини дујур вә онунла јашајырды. Актјор образы дүз-күн тәсәввүр етмиш онун апардыгы мәшгүләр фәјдалы олмуш, гәһрәманы о бәдиә тамамлыг илә тәчәссүм ет-дирә билмишди. Елханын бүтүн даһили аләми кәркән иштираблар ичәрисиндә кечсә дә о өз идејасы уғрунда мүбаризә апармаға гадирдир. Бүтүн ишкәнчә вә ишти-раблар Елханы — А. М. Шәрифзадәни һалсыз етсә дә о мәтин вә сарсылмаздыр. Актјор бүтүн сәһнәләрдә об-разы чанлы вә чәзибәдар јарадыр вә тамашачы да онун әзәмәт вә гәтијјәтинә инанырды.

Јарадычылыг просесиндә А. М. Шәрифзадәнин гар-шысына бир чәтинлик дә чыхырды. Бу чәтинлик Үлви Рәчәбин — Агшин ролунда күчлү тә'сир гүв-вәсинә малик олмасы иди. Агшин — Ү. Рәчәб ағыллы, әгидәсиндә мөһкәм, инсани һиссләрдән мәһрум олмајан бир шәхсијјәт иди. О да Елхан кими иштираблар чәкир: бир тәрәфдән о ислам дининә бүтүн варлыгы илә бағлы иди, диқәр тәрәфдән исә доғма гардашыны өлүмдән гур-тармаг үчүн ону динә пәнәһ кәтирмәјә чағырырды. Ел-ханын рәдд чавабыны ешидән Агшин — Ү. Рәчәб даһа да гәзәбләнир вә гәтијјәтлә она гаршы дурурду. Актјор бөјүк усталыгга ислам дининә бүтүн варлыгы илә бағ-лы олан бир шәхсијјәтин сурәтини инандырычы ја-радырды. Ү. Рәчәбин бу сәкили: актјор ифасы тамашада нифрәт һисси илә јанашы рәғбәт дә јарадырды. Тамаша-ја бөјүк мүвәффәгијәт газандыран шүбһәсиз А. М. Шә-рифзадә вә Ү. Рәчәбин парлаг вә исте'дадлы актјор ифа-си иди.

Тамашада әрәб гәсбкарларынын фәал нүмәјәндәси Әбу-Үбейд — Р. Тәһмасиб халгга чәллад кими рәфтар едән бир истилачы иди. Әбу-Үбейд — Р. Тәһмасиб сојуг вә гәддар бир шәхсијјәт кими тәзаһүр едир, онун нәинки халг илә амансыз вә еләчә дә јерли феодалларла вә дин хадимләри илә е'тинасыз рәфтары габарыг сурәтдә тәчәс-сүм едирди. Актјор образын рижакар вә һилләкәр олма-сыны дәғиг дүшүнүлмүш штрихләрлә рәсм едир, ислам динин зорла халгларла гәбул едилмәсиндә фәаллыг көс-тәрән бир гәсбкар кими чанландырырды. Әбу-Үбейдин

² Ч. Чәфәров. Азәрбајчан Драм Театры, сәһ. 225.

бүтүн эмәлләрини јеринә јетирән Рәби — Р. Әфганлы гәддар иди. О өз гылынчы илә халгын гәзәб вә нифрәтини јатырмаға һазыр, мәрһәмәт һиссиндән мәрһум вә узаг бир инсан иди. Рәбинин габа вә кобудлуғу бүтүн еј-бәчәрлији илә Р. Әфганлынын ојунунда өз әксини тапырды.

С. Руһулланын јаратдығы Алтунбај јерли феодалларын нүмајәндәсидир. Әрәб тәзјигләринә мәрһуз галан Алтунбај — С. Руһулла истилачыларә сатылыр. Актјор сурәти мәнәвијјатча сөнүк, пуч, мәнәви идеалдан мәрһум, өз сәрвәтинә мәфтун бир тип кими јарадырды. О һәтта тәзјиг алтында өз нишанлысы Солмазы белә горумаға ачизлик чәкир. Јанардаг да Алтунбај кими дүшмәнләрә сатылмышдыр. Әкәр Алтунбај јерли феодаллары тәмсил едирсә, Јанардаг исә динин, ағашпәрәстлијин баш каһинидир. Актјор Ә. Гурбановун ифасында Јанардаг сатгынлыг вә сахталыг рәмзи кими јарадылырды.

Одлар кәлини Солмазын образыны јарадан Јева Оленскаја вә Мәрзијә Давыдова өз ифаларында чазибәли идиләр. Һәр ики сәнәткар сурәтин дахилин аләмнин, гәһрәманын романтикасыны дүјараг мәгсәдәујгун образ јаратмаға наил олурдулар. М. А. Әлијевин — Оддамды, И. Һидајәтзадәнин — Горхмаз, М. Мәрдановун — Дөнмәз, М. Һачызадәнин — Тоғрул вә с. сурәтләрин дүзкүн сәһнә һәлли тапдығындан чох мұвәффәгјјәтли иди вә бу тамашачылары дүшүндүрүрду.

1933-чү илдә әсәрә Мајоров тәрәфиндән верилмиш гурулуш мұвәффәгјјәтлә нәтичәләнмәмишди. Әсәрдә апарылан ләзымсыз ихтисарлар, лүзумсуз рәгсләрин салынмасы тамашанын бәдни кејфијјәтини азалтмышды. Режиссор ишинин мәһдуд чәрчивә дахилиндә галмасы вә еләчә дә образларын ајры-ајрылыгдә дүзкүн сәһнә һәллиә јөнәлдилмәмәси тамашанын зәиф чыхмасында баш амил олмушду.

Пјесин 1939-чу илдә верилән гурулушуна кәлдикдә исә демәлијик ки, тамаша әввәлки гурулушлардан хејли фәргләнирди. Әсәрә гурулуш верән И. Һидајәтзадәнин режиссор иши мөтбуат сәһифәләриндә тәғдир едилирди.

Әсәрә 1951-чи илдә верилмиш јени гурулуш (режиссор Ә. Шәрифов) мұәјјән мөзијјәтләри илә фәргләнмиш вә јени, кәнч актјорларын ифасында кәстәрилмишди.

Азәрбајчан Совет драматургијасы вә сәһнәсинә икинчи тарихи драмы — «1905-чи илдә»ни јенә дә Ч. Чаб-

«Од кәлини» тамашасындан бир сәһнә, 1928-чи ил. Режиссор — А. Туғанов

барлы верди. Үмумијјәтлә бу елә бир дөвр иди ки, Совет әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләри мјасир мөвзуларда әсәрләр јазмагла јанашы ардычыл олараг ингилаби, кечмиши, вәтәндаш мұһарибәси илләрини мәһаландырмаға башламышдылар.

XX әср тәтил, чеврилиш вә мұһарибә илләрини мәһна вә маһијјәтини ачмаг исе халгын хјусеи илә кәңчәләрни социалист вәтәнинә мәһәббәт, партијамыза сәдагәт уғрунда тәрбијә едилмәсиндә чох чидди рол ойнаырды.

«Од кәлини»ндән фәргли олараг адындан да бәлли олдуғу кими «1905-чи илдә» тарихи драмында Ч. Чаббарлы јахын кечмишә 25 ил әввәл баш вермиш, һәлә дә хатирәләрдә јашнајан, халгын һәјәт вә мүғәддәрәтиндә дөңүш тәшкил едән бөјүк һадисәләрә мұрачиәт етмишдир.

Јахын кечмишин вачибли һадисәләрини әкс етдирән бу пјес вә тамаша чар мүтләғијјәтинин билаваситә тәсири нәтичәсиндә ермәни вә Азәрбајчан буржуазиясынын фәал иштиракы илә гызышдырдығы милли әдавәтин синфи маһијјәтини ачырды.

Милли антогонизмин илһамверичиләрини һиддәтлә мазәммәт едән «1905-чи илдә» ингилаби-тарихи тамашасы достлуғу тәрәннүм едәрәк Азәрбајчан, ермәни вә рус зәһмәткешләринин бейнәлмиләлчи руһуну вә онларын бирлик тәшкил едәрәк чар мүтләғијјәти вә милли буржуазияја гаршы мұбаризәсини әкс етдирир. Профессор Р. Нүсејнов гејд едир: «1905-чи илдә» пјеси театрын һәјәтында чох мұһүм вә мәс'ул бир дөврә мејдана чыхды. Онун тамашаја гојулмас нәинки драматургун, һәмчинин чидди дәјишикликләр вә мұбаризәләр дөврү кечирән театрын һәјәтында да бөјүк гәләбәләрдән бири иди»¹.

Әсәрдәки һадисәләр әсас е'тибарилә Бақыда вә Гарабагын Туғ кәндидә чәрәјан едир. Бурада ики аилә ермәни Алаһверди илә азәрбајчанлы Имамвердинин аиләләри чох сәмими, мейрибан, достлуғ шәраитиндә јашајырлар.

Әсәр вә тамашада гардаш милләтләри әдавәтә тәһрик едән чар мүтләғијјәтинин, (женерал губернатор вә

полисејстер)милли буржуазиянын (Саламов вә Агамјан) ијрәнч ојјасәти инандырычы бир шәкилдә ачыларды.

Болишевикләрин нүмајәндәләри — Володин, Ејваз Әсријан горхмадан бу гара гүввәләрә гаршы мұбаризә апарырдылар. Мүәјјән мәһнада бир тәрәфдән мүчәррәд һүманнизм чәһһәсиндә дуран Бахшы, дикәр тәрәфдән исе террор јолуну әсас мұбаризә васитәси һесаб едән Арам да һәмин гүввәләрә гаршы вурушурдулар.

Әсәрдә ән чазибәли вә марағлы сурәтләрдән бири Ејваздыр. Образ мүәллиф тәрәфиндән лирик-романтик сәпкидә јарадылмышды. Ејваз сурәти өзүнүн темперамент вә еһтирасы илә нәзәр диггәти чәлб едирди. Бу бахымдан Ејваз сурәти А. М. Шәрифзадә вә Ү. Рәчәб истәдладына чох јахын иди. Лакин Ејвазын классик әсәрләрдәки гәһрәманлар кими ојнамаг олмазды. Бу ролу јарадан актјордан реалист бојалар, садәлик вә реаллыг тәләб олуурду.

М. Сән'анинин мәишәт сәһнәләриндә ојуну реал вә тәбии көрүнсә дә, о, чошгун, еһтираслы парчалары бәди и үмумиләшдирмә сәвијјәсинә галдыра билмир, јаланч пафоса ујурду. Бу гурулушда бөјүк актјор нәалијјәтиндән данышмаг кәлсә И. Һидәјәтзадәнин Саламов ролунда ојунуну ајрыча гејд етмәк ләзымдыр. И. Һидәјәтзадә — Саламов кими Азәрбајчан буржуазиясынын дар дүшүнчәли, габа, кобуд бир нүмајәндәсидир. О, јалныз өз мәдәнләрини горујур. Бу јолда милли әдавәт тәшкил едән гүввәләрдән бири кими чыхыш едир. Онун әгидәсинчә һәр шеј пула, гызыла бағлы иди. Бунлар онун пәрәстиш етдији бир аллаһ иди.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, Саламов образы тамашаны сатирик бојаларла зонкинләшдирмәклә јанашы, Азәрбајчан сәһнәсинин көркәмли урәсасы И. Һидәјәтзадәнин реалист сәнәт јоллары илә әрәлиләјиб пүхтәләшмәсиндә әһмијјәтлин бир рол ойнамышдыр.

Әсәрдә поетик бир гүввәт вә гүдрәтлә јарадылмыш шаирәнә Сона — Бахшы хәтги истәдлады актјорлардан Сона Һачыјева вә Сүлейман Тағызадә тәрәфиндән инчә бир лиризм вә һәссаслыгла сәһнәдә чанландырылгырды. Сонанын фачианә таланни, Бахшынын иштирабларыны, накам мәһәббәтини изләјән тамашачылар онлара гаршы һеч дә лагејд галмырдылар. Онларын үрәкләриндә бөјүк тәәсүф һисси илә јанашы милли әдавәт, салан, сев-

¹ Р. Нүсејнов. Чәфәр Чаббарлынын тарихи драмларынын сәһнә тәһсәсүмү, сәһ. 238.

килләри бир-бириндән аяран һаким дәирәләре гаршы пифрәт һисән дашырды. Бу исә тамашанын емәсонал тәсир күчүнү гат-гат артырды.

Тамашада унутулмаз образлар јарадан көркәмли сәһнә усталарымыз Әли Гурбанов (Аллаһверди), М. Мәрданов (Имамверди), Р. Тәһмасиб, Р. Әфганлы, А. Кәрајбәли (кәнерал губернатор) вә б. ојунларыны хусуси илә гејд етмәк ләзимдыр. Зәнкин актјор полит-расыидан истифаде едән бу сәһнәкарлар ојнадыглары роллары үмумиләшдирилмиш тип сәһнәјәсинә галдырдылар.

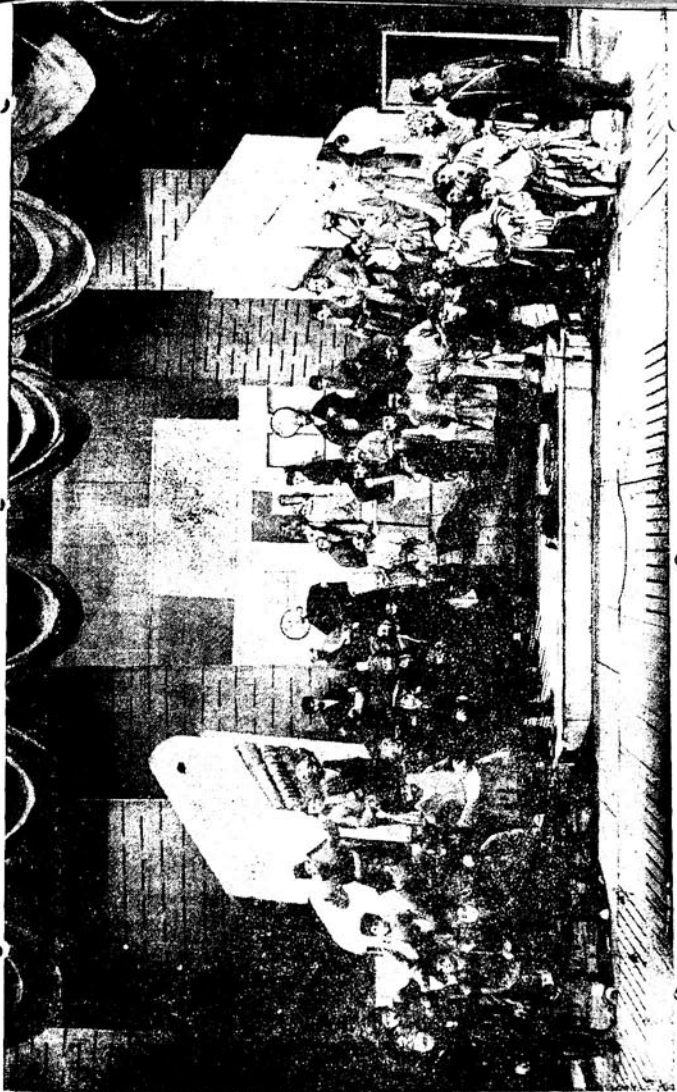
30-чу илләрдә «1905-чи илдә» пјесин бир чох театр-ларын репертуарына дахил едилмишди. «Бакы ишчи театр»ынын әсәри тамашачылар рус дилиндә көстәрмәси бөјүк мараға сәбәб олмушду. Тамаша бәзи гүсүр чәһәтләринә бахмајарағ өз мукәмәллији, динамизми, ајры-ајры сәһнәләрин јыгчам вә вәһдәтдә верилмәси, мүбаризә апаран гүввәләр арасында конфликтин реал һәлли, актјор ансамблынын дүзкүн характер јаратмалары илә диггәтәләјиғ иди.

Азәрбајчан драм театрынын сонралар да пјесә мүрачнәт етмәси өз сәһнәкарлығ хусусијјәтләринә көрә бөјүк марағ доғурмушдур. Пјес сонрақы илләрдә мүхтәлиф гурулушларда көстәрилмишдир.

Илк милли режиссорларымыздан олан Р. Дараблынын вердији гурулуш (1935) сијаси-мәфкурави мәзмунун долғунлуғу, актјор ојуну бахымындан самбаллы вә тәсирли олмасы илә мүвәффәгијјәтли олмушдур. Актјор ансамблында әсәсән биринчи гурулушда чыхыш едән сәһнә усталары јаратдыглары образлары даһа да зәнкинләшдирмиш вә тәсир күчүнү гүввәтләндирмишләр.

Пјесә 1937-чи илдә јени гурулуш вермиш И. Һидәјәтәдә һәр шејдән әввәл, тамашанын ингилаби руһунун күчләнмәси, ондакы болшевизм идејасынын даһа да дәриндән ачылмасыны әсәс көтүрмүшдү. Даһа сонралар исә 1944-чү илдә режиссор С. Турабов пјесә вердији јени гурулушунда халғлар достлуғуну даһа да габарығ вермәјә сәј етмишди. Лакин бу сәһәдә өзүнүн там бәдин һәллини тана билмәмишдир.

1955-чи илдә ССРИ халғ артисти А. Искәндәрәвун пјесә вердији гурулуш бөјүк сәһмијјәтлә гаршыланды. Пјесин јени гурулушунда режиссорун јарадычы

«1905-чи илдә» тамашасындан бир сәһнә. 1931-чи ил. Режиссор — Ч. Чаббарлы

коллективлө апардыгы жаратычылыгы иши тәгдирә ләйиә иди. Режиссор башга гурулушларда олдуғу кими халглар достлуғуну кениш сурәтдә, чаризмин төрәтдији милли әдәвәтнин иғтичәләринин реал бир шәкилдә көстәрмәжә ишил олмушдур.

Ч. Чаббарлынын бу ијесин Кировабад драм театрын- да Г. Сулдуқжан адына ермәни театрынын сәһнәсиндә тамашаја гојулмушдур. Пјесин С. Вурғун адына Рус Драм Девләт театрындакы гурулушу театрын бөјүк нәәлијјәтн иди.

«1905-чи илдә» әсәри һәминә сәһнәмиздә јашамыш, јени-јени режиссор вә актјор нәслинин жаратычылыгына, илһамына гита вермиш, онларын ишкншафында чидди рөл ойнамышдыр.

Ч. Чаббарлы илә јанашы Г. Чавид дә сәһнәмизди гүвәләди тарихи драмларла зонкинләшдириб. Бу нөгтеји-нәзәрән Г. Чавидни «Сәјавуш» вә «Хәјјам» тарихи драмлары онун жаратычылыгында ирәлијә доғру атылмыш чидди бир аядым иди.

Г. Чавид «Сәјавуш» фачиәсини гәләмә аланда онун истеҗады пүхталәшмиш, ичтимаи һәјат һадисәләри һаггында даһа дәрин фәлсәфи мұһакимә јүрүтмәк, фикир вә идеалыны әкс етдирмәк үчүн лазыми ифадә васитәләрини тапмағы бачаран бөјүк сәнәткарлыгы һүнәринә ма-лик олан бир драматург иди. Г. Чавид 30-чу илләрдә ишкнјјәт вә заман арасындакы рабитәни вә зиддијјәт-ләри дә социалист һәјатынын тәләбләри бахымындан гижмәтләндирмәји бачарырды.

Мүтәрәгги бәшәријјәт Шәргин бөјүк шаири Ә. Фирдовсинин мин иллик јубилејини гејд етмәјә һазырла-нырды. Бүгүн совет республикаларында олдуғу кими Азәрбајҗанда да бу бөјүк бајрама чидди һазырлыгы көрүлдү.

Ону да гејд етмәлијик ки, халгымыз Фирдовсинин жаратычылыгы илә чохлам марағланырды. Хүсусилә онун «Шаһнамәси» үзрә мұхталиф әсәрләр дә јазылмыш, бу әсәрин ајры-ајры һиссәләри дәфәләрлә тәрчүмә едилмиш, о халг мејдан актјорлары тәрәфиндән та-машачылар гаршысында сөјләнилмишдир.

Шәрг әдәбијјаты илә јахындан таныш олан көркәм-ли драматург Г. Чавид даһи шаир Ә. Фирдовсинин ју-билејини јени јазмыш олдуғу беш пәрдәли мәнзум «Сә-јавуш» фачиәси илә гаршылады.

Фачиәдә драматург Иран вә Туран мұнасибәтләри-нин мұәјјән бир дөврунү, һәмән дөврдә чәрәјән едән халг һәрәкатыны, азадлыг идејаларыны тәрәннүм етмә-јә чалышмыш, шаһ оғлу Сәјавушун тәлејини халгын азадлыг һәрәкаты илә бағламаға чалышмышдыр. Дра-матург Фирдовсинин «Шаһнамәси» әсасында фачиә јаз-са да орадакы һадисәләрин әсири олмаммыш, һадисәләрә бир гәдәр сәрбәст мұнасибәт басламыш, Сәјавушдан фәрғли оларағ Кејкавус јыртычы тәбиәтли, зүлмкар вә әјјаш кими, Сәјавуш шаһлыға садиг олдуғу һалда, о са-рајларын һијлә јувасы олдуғуну дәрк едән халг ичәри-синдә бөјүмүш әдәләтли, һуманист тәбиәтли бир кәнч кими гәләмә алынмышдыр.

Әввәлжи тарихи драмларындан фәрғли оларағ бу әсәриндә Г. Чавид тарихә даһа дүрүст јанашмағ истә-миш, тарих саһнәсиндә мұбаризә апаран гүвәләрини гаршылыгыл мұнасибәтләрини ајдыи шәкилдә мұәјјән етмиш, әзилән халг күтләләринин үсјән һәрәкатыны чапландырмаға сәј етмиш, истәр Кәјан, истәрә дә Ту-ран сарајларынын инсанлаға өлүм кәтирдикләрини, әбәс јерә мұһарибәләр доғурдуғларыны, ган төкдүкләрини көстәришдир.

«Сәјавуш» фачиәси Г. Чавид жаратычылыгында чох әләмәтдар бир һадисә олдуғу кими, театр тарихимиздә дә ән гижмәтли бир сәһифәни тәшкил етди. Театр та-маша бөјүк әмәк сәрф етмиш давамлы мұвәфәғијјәтлә әсәри тәчәссүм етдирмәјә наил олмушдур. Тәсадуфи һал дејил ки, әсәр ил јарым әрзиндә 100 дәфә көстәрил-мишдир.

1930-чу илләрә гәдәр театрымызда милли режиссор проблеми лазыми гәдәр һәлл едилмәмишди. Милли ре-жиссор кадрларынын олмамасы үзүндән чох вахт гуру-лушлар актјорлар тәрәфиндән верилтирди. Мәлүм олду-ғу кими бу илләрә гәдәр Азәрбајҗан театр сәнәтинин көркәмли сималарындан олан Қирманшаһлы, А. М. Шә-рифзаде, Сидги Руһулла, бәзи гурулушлар вермишләр. Ингилабдан әввәл тәкчә Г. Әрәблински бу саһәдә даһа сәмәрәли фәалијјәт көстәрдијиндән, профессионаллыға јахынлашмыш һәм актјор вә һәм дә режиссор кими шөһ-рәт тапмышды. 30-чу илин әввәлиндә актјор-режиссор-лар арасында ән чох диггәти Исмајыл Хидајәтзаде чөлб едирди. 1934-чү илдә «Сәјавуш» фачиәсинин гурулушу мұстәгил сурәтдә И. Хидајәтзадејә тапшырылды. Режис-

сор актјор мѣһарѣтинѣ, театр сѣнѣтимиздѣ газандыгы бѣјјк тѣчрѣбѣсинѣ ѣсасланараг чох чидди ахтарышлардан сонра ѣсѣри мѣвѣфѣгѣгѣјјѣтлѣ тамашаја гѣјду. Олуи жаратдыгы бу долгун тамаша Азѣрбајчан режиссѣрлу-гунун ѣн мѣлѣм бир гѣлѣбѣсинѣ кими сѣслѣнди. Артыг Азѣрбајчан театры И. Һидѣјѣтѣзѣдѣнин симаѣсинда гѣдрѣтлѣ режиссѣра малик иди. Оуну бѣјјк бир сѣнѣткарлыгга назырладыгы гурулушлардан бири дѣ срмѣни актјору вѣ драматургу М. Чананын «Шѣһнамѣ» (1936) ѣсѣри иди.

«Шѣһнамѣ» тамашасы И. Һидѣјѣтѣзѣдѣни социализм-реализм принциплѣрини ѣсас тутан вѣ ѣз жаратычылыг имканларындан кениш истифадѣ едѣн истифадлы сѣнѣткар олдугуну бир даѣа тѣсдиг етди. Мѣтбузат сѣһифѣлѣриндѣ дѣрч едилѣн жазылардан белѣ гѣнаѣтѣ кѣлмѣк олур ки, ѣсѣр истѣр гурулуш, тѣртибат, мусиги, иѣтѣрсѣ дѣ актјор ифасы бахымындан чох долгун олмушдур. «Шѣһнамѣ» ѣсѣри башга сѣһнѣлѣрдѣ дѣ тѣчѣссѣм етдирилмиш, лѣкин Азѣрбајчан театрынын газандыгы иѣалијјѣтѣ гѣдѣр јјкѣсѣлѣ билмѣмишди.

«Шѣһнамѣ»нин мѣѣляифи М. Чанан гурулушла ѣлѣгѣдар олараг белѣ гѣјд едирди: «И. Һидѣјѣтѣзѣдѣнин «Шѣһнамѣ» кими чѣтин бир пјесин гурулушуну мѣвѣфѣгѣгѣјјѣтлѣ вермѣси, милли режиссѣр кадрлар чох да зѣнкчи олду. Јан Азѣрбајчанын бир гѣлѣбѣсидир... Зѣппинчѣ «Шѣһнамѣ» Азѣрбајчан Дѣвлѣт Драм Театрынын јјкѣсѣлиш етапына анд тамашалардан биридир. Загафгазијада кѣрдѣјјѣм бѣтѣн «Шѣһнамѣ» гурулушларындан ѣн јахшысы, ѣн зѣнкчии Азѣрбајчан Дѣвлѣт Драм Театрынын вердији тамашадыр, десѣм, иѣч дѣ мѣбѣлигѣ тѣмѣмиш олурам»¹.

Һ. Чавид кими бѣјјк сѣнѣткарла јанашы чалышан И. Һидѣјѣтѣзѣдѣнин вердији гурулуш угурсуз ола билмѣзди. Чѣнки Һ. Чавид Шѣрги, онун тарихини, фѣлсѣфсини, ше'рини дѣриндѣн билдији кими, И. Һидѣјѣтѣзѣдѣ дѣ Шѣрг адѣт-ѣн'ѣнѣлѣрини, фѣлклор вѣ ѣдѣбијјѣтѣнын јахшы билирди. Театрда фѣалијјѣт кѣстѣрѣн актјорларын сѣнѣткар симаѣсына јахшы бѣлѣд олан И. Һидѣјѣтѣзѣдѣ рол бѣлјјѣсунѣ дѣзкѣн вермишди. Чѣнки о, истѣр А. М. Шѣрифзадѣ, истѣр Сидги Руһулла вѣ М. Давыдо-

ва кими бѣјјк сѣнѣткарларын фѣрди актјор ифаларыны бѣтѣн иѣчѣликлѣринѣ гѣдѣр дѣјурду.

Тамашада Сѣјавуш ролунда Азѣрбајчан сѣһнѣсини иѣи бѣјјк устасы — А. М. Шѣрифзадѣ вѣ Ү. Рѣчѣб чыхыш едирди. Онларын актјор ојунларында гѣһрѣманын дахили аламини дѣриндѣн анлама, образын диалектини, онун гѣһрѣман вѣ алиѣнаб руһуну ачмага сѣј етмѣлѣри илѣ фѣрглѣнирди. Бу иѣи бѣјјк сѣнѣткар ѣз вѣзифѣлѣрини ѣһдѣсиндѣн мѣһарѣтлѣ кѣлдилѣр. Сѣјавуш ролунда чыхыш едѣн А. М. Шѣрифзадѣ вѣ Ү. Рѣчѣбин сѣһнадѣ кѣрѣнѣркѣн тамашачылар тѣрѣфиндѣн алгышларла гаршыланмасы буна сѣбѣт иди. Һѣр иѣи актјор Сѣјавушун истѣк вѣ арзуларыны бѣјјк мѣһарѣтлѣ ачырды. Бѣтѣн бунларла јанашы бу актјорларын ојунунда мѣјјѣн фѣрглѣр дѣ варды.

Фачиѣдѣ Сѣјавуш ѣѣ ингилабчы, нѣ дѣ сѣрф халг гѣһрѣманы иди. Лакин баш ролу ојнајан актјор А. М. Шѣрифзадѣ бу сурѣти башлыча олараг халг гѣһрѣманы сѣвијјѣсинѣ галдырмагы бачарыр вѣ онун мѣзлѣмларын Һалына јанан, демократик фикирли, гуманист бир инсан кими севдирди. Актјор бѣтѣн жаратычылыг имканларындан истифадѣ едѣрѣк Сѣјавушу јеннѣмѣз сѣркѣрдѣ, шѣчаѣтли пѣһлѣван, рѣһимдил бир кѣнч, ган тѣкѣлмѣсини истѣмѣјјѣн бир шѣхсѣјјѣт кими чанландырды.

Үлви Рѣчѣб Сѣјавушу ирадѣли, романтик бир кѣнч кими жарадырды. Ү. Рѣчѣб ѣз гѣһрѣманынын дахили аламини иѣчѣ штрихлѣрлѣ вермѣклѣ бѣрабѣр, сарај Һѣјѣты илѣ јахындан таныш олдугча гѣлбиндѣ баш галдыран е'тираз иислѣлѣрини чох габарыг кѣстѣрди... О, тамашанын драматик вѣ лирик сѣһнѣлѣрини ејни инандырычылыгга апарырды»¹.

Бурада Ү. Рѣчѣб образын дахили үзѣнтѣ вѣ чырпынтыларыны вѣ гѣтијјѣтини мѣналы шѣкилдѣ тѣчѣссѣм етдирди.

Тамашада долгун вѣ реал образлар јарадан актјорлардан Р. Тѣһмасиб (Кѣјкавус), С. Руһулла (Рѣстѣм Зал), М. Давыдова (Судабѣ), А. С. Кѣрајбѣјли (ѣфрасијаб), М. Сѣн'ани вѣ ѣ. ѣлѣкбѣровун (Кѣршивѣз) актјор ојуну хѣсуси илѣ гѣјд едилмѣлидир.

«Сѣјавуш» тамашасы кениш тамашачыларын бѣјјк марагына сѣбѣб олмушду. Бу Һѣр шејдѣн ѣвѣл онулла

¹ Ба х: «Јени јѣл» гѣзѣти, 8 ијун 1936-чы ил.

¹ ѣ. ѣлијѣва. Үлви Рѣчѣб. Баки, Азѣрнѣшр, 1962, сѣһ. 51.

изаһ едилир ки, эсэр вә тамашада деспотизм, зоракылыг вә мұһарибәләр гәти инкар едиләрәк, халглар достлуғу, жүксәк гуманизм, сүдһ азадлыг вә инсанпәрвәрлик идејалары тәнтәнә илә елан едилир. Бу өлмәз сәнәт эсәри инди дә Азәрбајжан сәһнәләриндә јашамағдадыр.

30 ил кечдикдән сонра Азәрбајжан Театры јенидән эсәрә мурачиәт етди. «Сәјавуш»у јени гурулушда көс-тәрмәјә һазырлашан театр коллективинин бу тәшаббүсү кешиш ичтимаијјәтин, тамашачы күтләсинин марағына сәбәб олду. Узун илләр кечдикдән сонра һ. Чавид фачиәсини сәһнәмиздә јенидән көрмәк ичтимаијјәтин «...Инди театры эсәри о чүр романтик вүс'әтлә чанландыра биләчәкдирми?» кими суалына сәбәб олмушду. Чүнки вахты илә «Сәјавуш» фачиәсиндә А. М. Шәрифзадә, Ү. Рәчәб, С. Руһулла, М. Давыдова, Р. Тәһмасиб кими гүдрәтли сәһнә усталары тамашачы вә ичтимаијјәти вәләһ етмишди.

«Сәјавуш» фачиәсинин јени гурулушу (режиссор Ә. Шәрифов) тамашачылар вә республика ичтимаијјәти тәрәфиндән гызғын гаршыланды. Эсәрин илк вә јени гурулушуна бахан академик М. Ибраһимов «Мәналы вә көзәл сәһнә сәнәти уғрунда» адлы мәғаләсиндә гурулуш һағғында белә јазырды: «...Театр өз јени гурулушунда эсәрин дәрин гуманист мә'насыны ача билмишдир. Бу хүсусијјәт бүтүн актјор ојунунда, бүтүн гурулушда ана хәтти кими давам едир вә конфликт инкишафында мәнтиги ардычыллығы гүввәтләндирир.

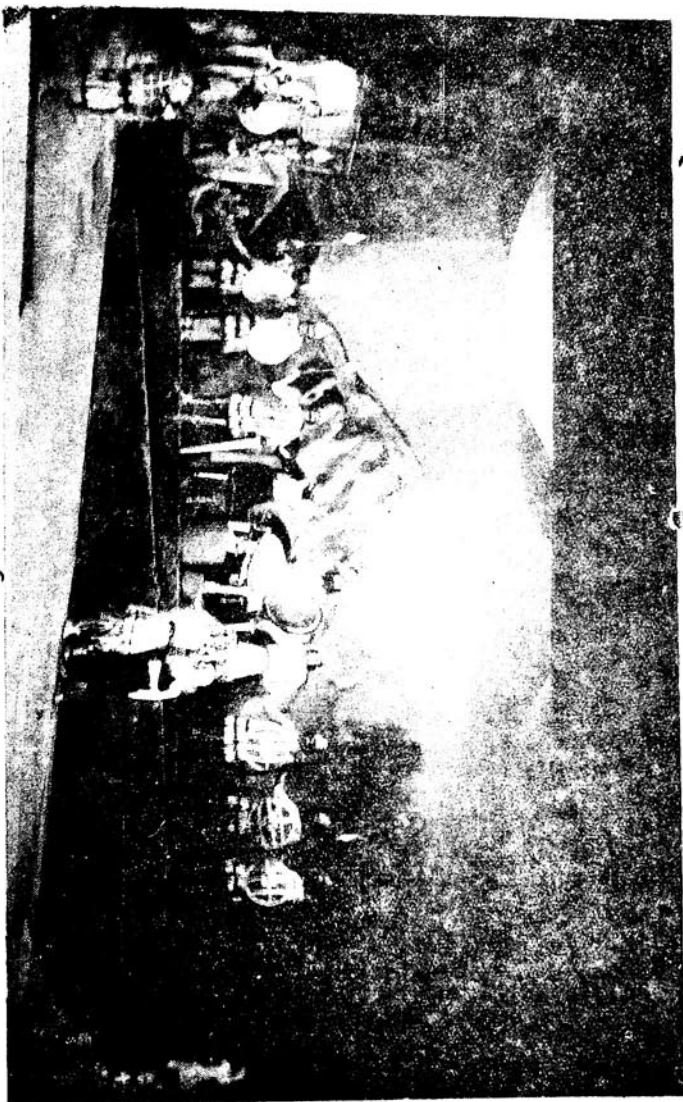
Өлбәттә бу һәр шејдән әввәл республиканын халғ артисти гурулушчу режиссор Ә. Шәрифовун хидмәтидир. О, коллективин диггәтини вә сәјјини эсәрин әсас идејасыны ачмаға јөнәлтмәјә бачармышдыр»¹.

Театр бу јени гурулушу илә бир даһа сүбүт етди ки, әдәби ирсиәмизә һәссаслығла јанашмағы бачарыр вә өлмәз сәһнә эсәрләримизи бөјүк сәнәткарлығла тәчәссүм етдирмәк гүдрәтинә маликдир.

Азәрбајжан театр сәнәти тарихиндә мұһүм вә ола-мәтдәр һадисләрдән бири «Вағиф» тамашасы иди.

Көркәмли совет шаири вә драматургу С. Вурғун «Вағиф» драмында халғ күтләләринин вәтәнә, торпаға олан сонсуз мөһәббәтнин тәрәһнүм едәрәк халғда хари-

¹ «Коммунист» гәзети, 7 феврал 1963-чү ил.

чи ишғалчылар, мүстәғиллик вә азадлыг дүшмәнләр-
нә гаршы кәскчи нифрәт һиссә ојадырды.

30-чу илләрни әввәлләриндә ингилаби кечмишә ма-
лик олан халгдә вәтәнә мәнәббәт һиссини гүввәтләндир-
мәк һусусилә мүасир сәсләнирди. Чүнки дүнјаны мән-
һус фашист тәһлүкәси аҗмышды. Һитлер мүнәрибә јолу
илә өлкәләр зәбт етмәк, халглары гула чевирмәк, орта
әср гаранлығына гајтармаг вә беләликлә дәнја үзә-
риндә ағалыға чатмаг иддиасыны ачыгдан-ачыға елан
едирди. Бу исә икинчи дүнја мүнәрибәсинин башланғы-
чы демәкди. Бу илләрдә дүнјанын мүтәрәғги вә габаг-
чыл мәдәнијјәт хадимләри Анри Барбүс, Ромен Роллан,
Ејнштејн, Е. Һеменгуеј бөјүк әзм вә гәтијјәтлә фашист
тәһлүкәси, онларын мүнәрибә вә ирги ајры-сечкилијә
гаршы чыхыр, онларын антиһуманист маһијјәтини иф-
ша едирдиләр.

Сосиалист-реализм әдәбијјаты вә сәнәтинин ба-
ниси бөјүк пролетар јазычысы М. Горки дүнјанын бүтүн
габагчыл елм вә сәнәт адамларына мүрачиәт едәрәк,
«Сиз киминләсиз мәдәнијјәт усталары?!» — дәрәк он-
лары фашизмә гаршы, онун мүнәрибә вә үмүми ғырғын
сијасәтинә гаршы гәти мүбаризәјә чағырырды.

Белә бир дөврдә халга, онун гәһрәман кечмишинин,
јаделли ишғалчыларә гаршы мәрданә мүбаризәсини ха-
тырлатмаг сон дәрәчә актуал вә мүасир сәсләнирди.

Үмумијјәтлә С. Вурғунун «Вагиф» драмы вәтенин
азадлығы вә истиглаллијјәти уғрунда кур бир чағырыш
кими сәсләнди.

«Вагиф» драмынын әһәмијјәтли чәһәтләриндән бири
дә о иди ки, бу дөврдә сәһнәмиздә мүәјјән бошлуг әмәлә
кәлмишди. Мәлүм олдуғу сәбәбләрә кәрә Азәрбајчан
театры өзүнүн Һ. Чавид, А. М. Шәрифзадә, Ү. Рәчәб
кими истәдадлы сәнәткарларыны итирмишди. И. Һидә-
јәтзадә опера театрына баш режиссор тәјјин едилдији
үчүн драм театрындан узаглашмышды. Әлбәтгә, белә
бир бошлуг театрын јарадычылыг инкишафына тәәсир
етмәјә билмәзди. Лакин Азәрбајчан театрынын инкиша-
фы елә бир сәвијјәјә чатмышды ки, бу бошлуғу долду-
рмаг имканлары кениш иди. Бундан өтрү театрын јара-
дычы коллективи бүтүн гүввәсини сәфәрбәр етмәли иди.
С. Вурғунун театра тәғдим етдији «Вагиф» пјеси бу
бошлуғу әсаслы долдурмаг үчүн јарадычы коллективин
гаршысында кениш имканлар ачды.

«Вагиф» әсәри әдәбијјатымызда бөјүк вә мүнүм һа-
дисә олдуғу кими 65 иллик зәнкин тарихә малик олан
Азәрбајчан театрынын ән парлаг сәһифәсини тәшкил ет-
ди. «Од калини» әнәләриндән гидаланмыш бу бөјүк
сәнәт әсәри чох ғыса бир заманда шөһрәт тапарәк итти-
фаг мигјасында М. Горки адына мүкафата лајиг кә-
рүлдү.

С. Вурғунун «Вагиф» драмы XVIII әср көркәмли
Азәрбајчан шаһри Молла Пәнаһ Вагифин һәјәт вә фа-
лијјәтини, өз һәрби јүрүшләри илә Загафгазија торпа-
ларыны харабазара чевирән вә өз өлүмүнү Азәрбајчан
торпағында тапан, ганичән, деспот Аға Мәһәммәд шаһ
Гачарын ағибәтини, јаделли гәсбкарларә гаршы халғын
апардығы гәһрәман мүнәрибәни, Азәрбајчан, күрчү вә
әрмени халгларынын сарсылмаз достлуғуну әкс етдирән
тарихи драмдыр.

М. Һүсәјн «Вагиф» драмы һагғында јазырды: «Ва-
гиф» драмы дар мәнада тарихи драм дејилдир, јәни
мүәллиф хронологи әсас үзәриндә гурулмуш бир әсәр
јаратмамышдыр. «Вагиф» һәр шәјдән әввәл, тарихи һа-
дисәләрин бәди иһикасыдыр. Бу о, демәкдир ки, Вагиф
дөврү әсәрдә доғру верилмишдир»¹.

Үмумијјәтлә тарихи драм јазан драматургун, тари-
хи дүрүстлүјү там мүнәфизә етмәси, тарихи шәхсијјәти
һәјәтдә олдуғу кими вермәси бир о гәләр дә вачиб де-
јилдир. Бу дүрүстлүјә там риәјәт етмәк тарих елминин
вәзифәсидир. Драматургун әсас вәзифәси гәһрәманын
әләмәтдар чәһәтләринин, онун тәрчүмәји-һалынын мүнүм
нөғгәләрини тарихин инкишаф гәүһүрләри бахымындан
үмумиләшдириб, онун јашадығы дөврү, бу дөврүн габаг-
чыл идејаларыны дүзкүн әкс етдирмәктән ибарәтдир.

«Вагиф» драмында мүәллиф бәзи тарихи гәһриф-
ләрә јол вермәсә дә, о дөврүн һафәсуну, руһуну, тәма-
милә дүзкүн әкс етдирмәјә наһ олмушдур. Дүздүр,
драматург тарихи фактлардә бәзи сәрбәстлијә јол вер-
мишдир. Тарихи мәнбәләрдән бизә мәлүмдүр ки, Гара-
бағ ханы Ибраһим хан, Аға Мәһәммәд шаһ Гачар өл-
дүрүлдүкдән сонра јенидән Шушаја гајытмышдыр. Аға
Мәһәммәд шаһ Гачар Елдар тәрәфиндән јох, кечә икән
өз јатаг отағында сарај адамлары тәрәфиндән өлдүрүл-

¹ М. Һүсәјн. Әдәбијјәт вә сәнәт мәсәләләри. Баки, Азәр-
нәшр, 1958, сәһ. 17.

мүшдүр; Вагифи оглу Әлиага илэ бирликдэ Гачар јох, Ибраһим хан сүлаләсиндән олан Мәһәмәд бәј Чаваншир е'дам етдирмишидир. Бүтүн бу тарихи фактлардан мүүллиф сәрбәст истифадә едәрәк һадисәләрин јерини дәјишмишидир. Мә'лум олан бир чәһәтдир ки, Ибраһим-халил хан пјесдә олан Ибраһим хан кими мөһдуд адам олмайыш, о, истәр харичи ишгалчылара гаршы мубариздә, истәрәс дә сијаси фәалијјәтиндә мүтәрәгги рол ойнамишидир. Бу бардә мәтбуатда бә'зи јазылар олмушдур. Соңралар һәтта мүүллиф өзү бу һагда е'тираф едәрәк јазырды: «Мән чох севдијим «Вагиф» әсәринин коләчәк таләјини дүшүндүјүм заман, орада јәл вәрдийим бир чох тәһрифләр, хүсусән Ибраһим хан сүрәтинин тәһрифи мәни чох јандырыр»¹.

Академик М. Ариф јазыр: «С. Вургун тарихи фактларын әсири олмаг истәмәмишидир. Ибраһим хан сурәтиндә о, тарихи Ибраһим ханы јох, үмумийјәтлә феодал дагыныгыгы дөврүндә Азәрбајҗан үчүн сәчијјәви олан, сијасәтдә мөһдуд, халга мүнәсибәтдә гәддар, худпәсәнд бир феодал сурәти јаратмышдыр»².

«Вагиф» пјесиндә халгын мә'нәви көзәллији јалныз воруш мейданларында, гәһрәманлыг сәһнәләриндә дејил, һәмчинин Вагифин фәлсәфи вә ичтимаи көрүшләриндә, халгын адәт-ән'әнәләриндә, гоншу халглар бәсләдији достлуг вә гардашылыг мүнәсибәтләриндә дә өз парлаг әксини тапмышдыр.

С. Вургунун бу илк драмы һәм мәзмуну вә һәм дә формасына көрә халг руһу дашыјыр. «Вагиф» драмы кәркин драматизм вә јүксәк поезија илэ ашыланмыш бир әсәрдир.

Јухарыда гејд етдијимиз кими 30-чу илләрдә Азәрбајҗан театрында милли режиссор «Бөһраны» мәсәләсини сон гәјүлмушдур. Республика тәрәфиндән Москва, Ленинград шәһәрләринә режиссорлуг ихтисасына јәјәләнмәк үчүн көндәрилән кәнчләр тәһсилләрини башлаураураг вәтәнә гајыдырдылар. Бу кәнчләр арасында Адил Искәндәров да вар иди. Гыса бир мүддәт әрзиндә театра вәрдији гурулушлар («Полад гартал», «Һәјәт»)

¹ С. Вургун. Бөјүк сәнәт әсәрләри угрунда. «Әдәбијат гәзәти», 31 мај 1946-чы ил.

² М. Ариф. Сәмәд Вургунун драматуркијасы. Баки, Азәрбајҗан, 1964. сәһ. 34.

онун истә'дадли режиссор кими танытды. Мәһз С. Вургунун «Вагиф» пјесинин гурулушу сәрбәст олараг она тапшырылыр. Бу шәрәфли вә чәтин вәзифәнин еһдәсиндән кәлмәк бир о гәдәр дә асан иш дејилди. С. Вургун кими бир драматургла јанашы әмәкдашылыг шәрәтиндә чалышмаг чох кәркин вә чидди јарадычылыг иши тәләб едирди. А. Искәндәров гурулушчу режиссор кими пјесә бүтүн мәс'улијјәти илэ јанашмалы иди.

Гыса бир мүддәтдә А. Искәндәров актјорларын ајры-ајрылыгыда јарадычылыг методуну изләмәклә бәрәбәр, фәрди актјор ојунунда чатышмајан чәһәтләрин арадан галдырылмасына да көмәк едирди. Мәһз актјорларын, сәнәткар симасыны дүзкүн тәјин етдијиндән онун пјесдә апардыгы рол бөлкүсү мәгсәдәјүгүн иди.

Бүтүн театр коллективи бөјүк руһ јүксәклији илэ «Вагиф» тамашасы үзәриндә кәркин мәшг процессинә башлады. Әсәрин мүүллифи мәшг процессиндә тез-тез иштирак едир, режиссор вә иштиракчылар бә'зи ла-зымлы мәсләһәтләр верирди. Јери кәләндә режиссор фикри илэ разылашан драматург әсәриндә бә'зи дәјишикликләр дә едирди.

Театрда «Од кәлини» һазырландыгы дөврдәки чап-ланма инди даһа да габарыг шәкил алмышды. Театрда чалышан бүтүн ишчиләр чидди фәалијјәт көстәрирдиләр. Пјесин гурулушу вә тәртибатына һазырлыг мәгсәди илэ јарадычы коллектив Гарабага, Вагифин јашадыгы јерләрә гәдәрәк, Шуша мәнзәрәләрини сәјр етмиш, ағсагал гочаларла сөһбәтләр етмиш, Вагиф дөврүнү сәһнәдә дүзкүн тәчәссүм етдирмәк үчүн бөјүк вә лазымлы мә'луматлар әлдә етмишдиләр.

«Вагиф» драмынын илк тамашасы бөјүк мүвәффә-гилјјәтлә кечди. 1938-чи илин 5 октјабрында кениш та-машачы күтләсинә тәгдим едилмиш «Вагиф» тамашасы ичтимаијјәтин бөјүк севинчинә сәбәб олду. Тамаша са-лоушунда галхан сүрәкли алгышлар буна сүбүт иди. Дөв-ру мөтбуат өз сәһифәләриндә драматург, әсәр, режиссор иши, актјор ојуну һаггында мәгаләләрә чох јер вермиш-ди. Режиссор иши һаггында «Әдәбијат гәзетиндә белә мәгалә дәрч едилмиши: «А. Искәндәров «Вагиф» дра-мынын идејасыны дүзкүн аиламыш вә ону өз гурулу-шунда дүзкүн һәлл етмәји бачармышдыр. Режиссор ха-ричи еффе́кт, јүнкүл шаблон трјуқларла марагланма-мыш, бу тарихи драмын реалистик планда вермәјә ча-

лышымыш və буна əsasən мүнвəффəғ олмушдур. . . Ајры-ајры мизанларда режиссор ишинин орижинал вə реал гејдлери бəјүк мүнвəффəғијјэтлə нүмајиш елдирилир»¹.

Мəтбуатда дəрч олунмуш бütүн јазылардан нəтичə чыхармағ олар ки, А. Искəндəровун «Вагиф» пјесинə вердији гурулуш сон дəрчə мүнвəффəғијјэтли вə əнəмиј-јэтлдир. Режиссор белə бир гүвəвəтли тамаша јаратма-га мəһз она кəрə мүнвəффəғ олмушдур ки, орижинал вə зəнкин тəчрүбəси олан сəһнə усталарынын јарадычылыг кејфијјэтлерини инкишаф елдирмэк үчүн мүнəсиб сəһнə васитəлəри, реал вə мəналы мизанлар тапа билмишдир.

С. Вурғунун «Вагиф» пјеси јүксək идеја-фəлсəфи вə бəдин-естетик əнəмијјэтə малик олдуғундан Вагиф, Ви-дади, Гачар, Хураман, Елдар кими зəнкин характерли бəдин сурəтлери јаратмағ үчүн актјорларымызы өз ис-тəддə вə бачарығларыны кəстəрмəјə кениш имканлар верди.

Театрымызда бири-биринин ардынча кəстəрилəн «Вагиф» тамашасы о гəдər мүнвəффəғијјэтли иди ки, салон даима тамашачыларла долу олурду. Намы «Вагиф» тамашасыны кəрмэк истəјирди. Əсəри бütүн халга тəд-дим етмэк үчүн 1938-чи илин нојабрында радио тама-шасы верилди. Верилиши динлəјəнлэр «Вагиф» пјесини əјини кəрмэк үчүн ахын-ахын театр кəлирдилэр. 4 ај əрзиндə 50 дəфə кəстəрилəн бу тамаша театр алəминдə надир бир һадисə иди. Бу рəғəм театрн мөвсүм əрзин-дə кəстəрдији тамашаларын јарысыны тəшкил едирди.

Халғын бəдини зөвгү илə ујушан əсəрин əмрү тез сола билмэз. Халғ јашадыгча өзүнүн севимли сəнəт əсəр-лəрини дə өзү илə јашадыр. Бütүн бу мəзијјэтлэрə кə-рə əсər 35 илдəн артыгдыр ки, М. Ə. Əзизбəјов адына Азəрбайҗан Дəвлəт Драм театрынын репертуарында мөһкəм јер тутараг, мүнвəффəғијјэтли əсəрлэр сырасын-дадыр.

С. Вурғунун «Вагиф» драмынын сəдалары иттифаг мијгəсында јайылараг Јереван (1940), Кировакан (1940), Ленинград (1949), Кијев (1949), Москва (1951), Тиф-лис (1953), Дүшəнбə (1958) сəһнəлəриндə тəчəссүм ет-дирилмəsi минлэрлə тамашачынын һүснү-рəғбəтинə сə-бəб олмушдур.

¹ «Вагиф» Əдəбијјат гəзети. 18 октјабр, 1938-чи ил. № 48.

Совет поезијасы инчилəриндəн сажылан «Вагиф» драмы гардаш рус, украинə, тачик, күрчү, ермəни халғ-ларынын диллəринə тəрчүмə едилэрək кениш охучу күт-лəсинə тəғдим едилмишдир.

М. Əзизбəјов адына драм театрында кəстəрилəн «Вагиф» тамашасында мүнвəффəғијјэтлэрлə јанашы гү-сүр чəһəтлэр дə олмушдур. Пјесə бəдиј тəртибат пер-миш рəссам Н. Фəтуллајевин ишиндə зəиф чəһəтлəрдəн бири дə хүсүсən ачыг тəбиəти кəстəрəн сəһнəлəрин сол-гун олмасы иди. Тамаша заманы сəһнəлəрини зəиф-лији дə гүсүр чəһəтлəрдəн иди. Дүздүр иллэр кечдикмə кəстəрдијимиз бу гүсүр чəһəтлэр арадан галдырылмыш истəр бəдин тəртибат, истəрсə дə актјор ифəсы бахы-мындаг тəкмиллəшиб кəзəл тəсир гүвəсинə малик ол-мушдур.

Гурулушу режиссор И. һидəјэтдə тəрəфиндəн ве-рилмиш «Вагиф» тамашасы Азəрбайҗан Дəвлəт Рус Драм театрынын гələбəси иди. Гурулушта режиссорун əсəс мүнвəффəғијјэтлəриндəн бири əсəрин Азəрбайҗан сəһнəсиндə олдуғу кими, рус сəһнəсиндə сəслəймəsi иди. Əсəри рус тамашачылары асанлыгга гаврајараг олуғу идеја-бəдини мəзмунуну доғру дəрк едирдилэр. Профес-сор Ч. Чəфəров «Советское искусство» гəзетиндə өзүнүн бир Азəрбайҗан шаири илə сəһбəтинə əсəслəнараг јə-зырды: «Шаир мənə деди: «билерсинизми, чəх тəччүб-лүдүр, мənə елə кəлди ки, тамаша рус дилиндə дејил, Азəрбайҗан дилиндə кедир». Олсун ки, халғ артисти һид-дəјэтздəнин бир режиссор олараг, əн бəјүк хидмəти он-дадыр ки, о пјесин бütүн милли тəрəвəтинини вə образ-ларын милли орижиналлыгыны сахлаја билмишдир»¹.

1941-чи илин мартында кəстəрилəн «Вагиф» тама-шасына бахан академик О. Ј. Шмидт она јүксək гүјмəт верэрək демишдир: «. . . гејд етмэк лəзымдыр ки, С. Вур-ғунун «Вагиф» пјесасы бəјүк тарихи-романтик бир əсəрдир. Һələлик мүасир рус шаирлери, тəрəфиндəч шєрлə белə бир пјесə јазылмамышдыр»². Бу рəјлэр əсəрин вə тамашанын мүнвəффəғијјəтини бир даһа тəс-диг едир.

¹ Д. Джафаров. Драматургия освобожденного народа. «Со-ветское искусство», 18 мая 1940 г.

² «Коммунист» гəзети, 11 март 1941-чи ил.

«Вагиф» тамашасы Азербайжан драм театрынын бир чох актёрларынын жарадычылыгы талейиндә мүнүм рол ойнамышдыр. Бу эи үмдә истаддадлы сәһнә устасы Ә. Әләкбәровун жарадычылыгында жени мәрһәләни ташкыл етди: «Вагиф тамашасынын мүвәфғәтијјәтлериндән бири дә Вагиф ролунда актјор Ә. Әләкбәровун парлаг ифасы иди. Актјорун ифасы халг тәрәфиндән чох сәмиги гаршыланды. Вагиф мүрәккәб вә рәнкарәнк бир образдыр. Бу образы жаратмаг үчүн актјордан бөјүк талант вә бөјүк бачарыг тәләб олунур. Ә. Әләкбәров бу образын әсас хүсусијјәтлерини, онун характерини дүзкүн гаврадыгындан ону мәнһәрәтлә јарада билди. Илк шәкилдән башлајараг Ә. Әләкбәров — Вагиф өз мүбаризлији, вәтәнипәрвәрлији, сарысмазлыгы јүксәк оптимизми вә мәғрурлуғу илә тамашачыны валег едирди. Вагифи — Ә. Әләкбәровун дурушу да, бахышы да, данишыгы да, гәзәби дә, севинчи дә һәнгигәт, әдаләт, гәһрәманлыг вә вәтәнипәрвәрлик һиссларини эи јүксәк формада әкс етдирди. Тәһгид Ә. Әләкбәровун ифасындакы бәзи һөгсан чәһәтләрлә бәрәбор онун әлдә етдији һанлијјәтләр барәдә јазырды: «Вагиф — Әләкбәров шүбһәсиз мүтәфәккир шаһрдир, һәм дә һамуслу, хејрхәһ, тәвәзәкар һисандыр»¹.

Актјорун ифасында гүсүр чәһәтләрдән бири онун бәзи заһири патетикаја јол вермәсидир. Буна мисал дәрдүнчү пәрдәдә Хураманын хәјанәти илә әләгәдәр оларак онун сөјләдији мисраларда һеч бир әсас олмандан сәсини учалдыр, гәлл интонасијалара кечирди, јахуд к. . . һәбсхана сәһнәсиндә Хураманын интиһаретдијини ешитдикдә дедији мисраларда онун данышыгында сүн'и бир потетика көрүрүк. Белә бир вәзијјәтдә Вагифи тәсиредичи гүввәси зәифләјирди»². И. Алтман Әләкбәрова көстәрдијимиз сәһнәләрдә сәсини учалтмандан, тәсирли, мүлајим һалда мисралары сөјләмәсини мәсләһәт көрмүшдү. Актјор сонракы илләрдә бу образ үзәриндә чидди жарадычылыг иши апарырды. Ә. Әләкбәровун һәр жени театр мөвсүмүндә жаратдыгы Вагиф образы, ојунундакы чатышмамазлыглары тәдричән арандан галдырдыгыны көстәрди.

¹ А. Образцова. Судьба поэта. «Советское искусство» гәзети, 2 август 1948-чи ил.

² И. Альтман. Народная драма Вагиф. журнал, «Театр», 1939, № 5, стр. 101.

Сәнәтшүнаслыг доктору Сабир Ризајев театрын Ермәнистан гастролундакы «Вагиф» тамашасы һагғында јазырды: «Әлбәттә, бүгүнкү Вагиф бир нечә ил бундан әввәлки Вагифдән мүәјјән чәһәтдән фәргләјирди»¹.

Гүсәји Мейди Ә. Әләкбәровун јүксәк сәнәткарлыгыны гијмәтләндирәрәк белә јазырды: «Әләкбәров бир сәһнә устасы оларак бу 20 ил мүддәтиндә зәккин тәҗүбә гәзәнмиш, өз актјор ојунунун чилаланмасына хүсуси фикир вермишди. Инди о, Вагифин характерини даһа ичә бир зәөг илә ачыр, онун шаһрлијини даһа бөјүк бир мәнһәрәтлә көстәрир. Сәсини аһәнкшдә, ағыр вә дүшүнчәли һәрәкәтләриндә чидди бир вәһдәт жаратмагы бачарыр. Бу даһили вәһдәт физики кәркинлијини вәситәсилә дејил, үзүн зәһмәт вә актјор мәдәнијјәти сәһнәндә әлдә едилмиш бир сәдәлик вә тәбиһлик нәтиҗәсиндә мејдана чыгыр.

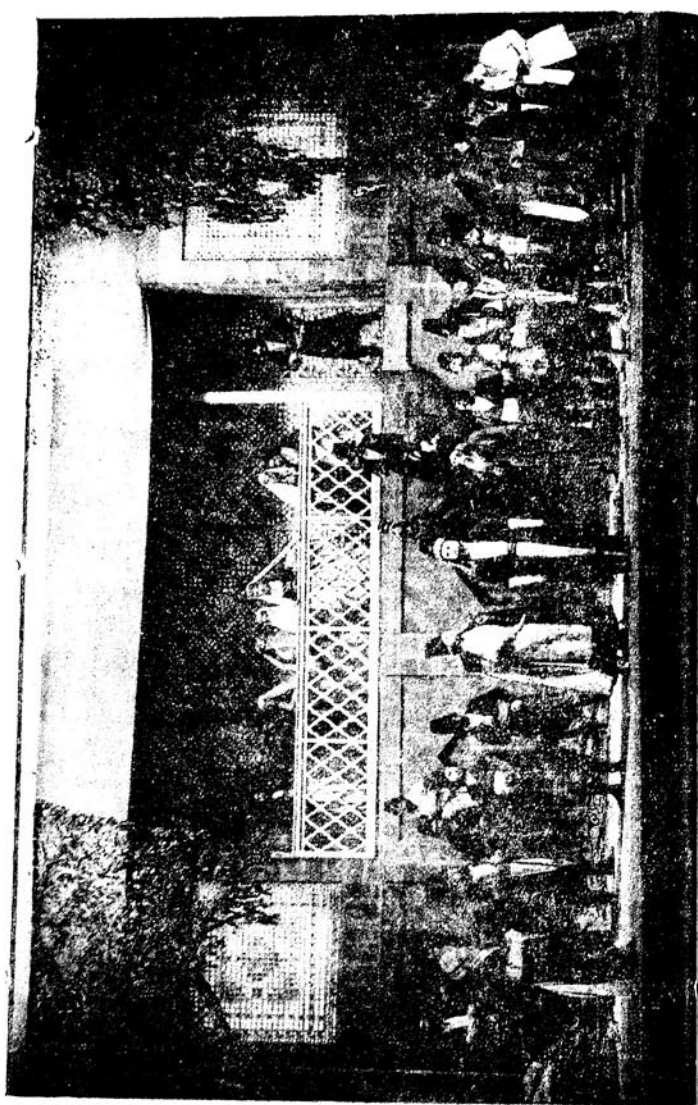
Бу күн сәһнәдә илк Вагиф јохдур. Әләкбәров маһијјәт етибары илә жени бир сүрәт жаратмышдыр»².

Әләкбәровун дијисјасы чох күчүлү, харичи көрүпүшүнә көрә казибәли иди. Гүдрәтли актјор темпераменти, ајдын дијисја, һәр шејдән чох даһилән һәрәрәт Әләкбәров талантынын көзәл хүсусијјәтләриндәнди. СССРИ Халг артисти Ә. Әләкбәров һәр дәфә сәһнәдә даһил оландә тамаша салонунда бөјүк бир чанланма әмәлә кәлирди. Әләкбәровун — Вагифин истад Виладди, Елдар, Әли бәј, Күлнар илә сәмиги руһлу данышыгы, истад Ибраһим хан, Гачар, Шејх илә сәрт, мүбариз данышыгы тамашачы тәрәфиндән ардычыл иләнир вә онда бу шәхсәтијјәтин бөјүклүјүнә инам жарадырды. Елә буна көрә дә Ә. Әләкбәров Вагифи 600 дәфәјә јахын ифа едәрәк даһа да тәрәвәтләндирди вә театр тарихимиздә парлаг из гөјдү.

Вагиф ролунун икинчи ифачысы Азербайжан сәһнәсинин көркәмли актјорларындан сајылан Қазым Зија олмушдур. Онун тәби и вә сәдә сәпкидә жаратдыгы Вагиф нәчиб, мүдриж вә һәмишә бир аз далғын иди. Сонракы илләрдә Вагифи театрымызда Ә. Әләкбәровла јанашы Р. Әфганлы, А. Гурбанов, И. Дағыстанлы ойнамышлар.

¹ С. Ризајев. «Совет Ермәнистаны» гәзети, 25 ијун 1957-чи ил.

² Һ. Мейди. Ики Вагиф, «Әдәбијјат вә ичәсәнәт», 12 мај 1957-чи ил.

«Вагиф» драмында Видади образынын мўаллиф тэрэфиндэн биринчи шакил истисна олмагла чох мэхдуд имканлар дахилинде вериямэсина бахмајараг, ону ојнајан Өли Гурбанов образын чох дэрин вэ сэмими тэвэсүмүнэ ирил олмушду. Ө. Гурбанов Видадини бөјүк дост, чох саф вэ мүдриг бир инсан кими јарадырды. Тэнгид актјорун гүсурсуз актјор ифасыни гүјмэтлэндирэрэк јазырды: «... Мүттэдир артист Өли Гурбановун јаратдыгы бу образ, тэмаминэ реал, чанли, инандырычыдыр. Тамам чөсаротлэ дејэ билэрэк ки, артист бу образын эн кичик деталларыны белэ дэриндэн аилајараг ифа едир. Өли Гурбановун ифасында тамашачы Видадини бүтүн дахилин хусусијјэтлерини көрүр вэ она инаныр»¹.

Өли Гурбановун иллэр боју јаратдыгы Видади образы сон дэрэчэ реал вэ инандырычы олдуғундан тамашачылар тэрэфиндэн севилминдир.

Преслэ мүрөккөб, зиддијјотли характер кими верилэн Хураман Вагифдэн сонра эн драматик вэ тэсирли бир образдыр. Актриса Ф. Гэдринин ифасында Хураман бэди образ кими биткни вэ мэхналы тэсир бурахырды. Хураман — Ф. Гэдри Вагифи сеvir, она агыллы, истэдадлы, нэвазишлин инсан кими гүјмөт верир. Лакин онун гажгысыз, тэлашсыз вэ һајачансыз јашамага һэрис олмасы, Вагифи тэрк едэрэк Ибраһим ханын һэрэмханасына кечмэјэ мөчбур едир. Хураманын — Ф. Гэдринин бу һэрөкэтлэри тамашачыларын гээзбинэ сөбөб олса да, онлары дүшүнмэјэ мөчбур едир. Чүпкн Хураманын фачиэси о дөврүн һеч бир инсан гэлбинин, эсэбинин дөзө билмэјочөји зиддијјөтлөрдөн ирэлн кэлрди. Тамашанын доггузунчу шөклиндэ Хураман — Ф. Гэдри сөһф етјилини етираф едэрэк чох тэсиредичи бир тэрздэ Вагифин ајагларына јыхылырды. Вагифдэн рэдд чавабы алдыгда о вугар вэ гөтијјөтлэ ајага галхыр, арам, агыр јеришлэ, үмүдсиз көз јанлары ичэrisиндэ сөһниэни тэрк едирди. Бу епизод тамаша салонуну сон дэрэчэ һајачанландыраг дүшүндүрүрдү. Актрисанын бэзэн заһири еффектэ ујмасы нэзэрэ алынмазса, онун Хураман ролунда чыхыны чох бөјүк тэсир күчүнэ малик иди.

Тамашада Иран һөкмүдары Ага Мөһөммэд шаһ Гаچار сурэтини јарадан Сидги Руһулланын актјор ојуну хусусилэ гејд едилмэлидир. Мөһүм олдуғу кими Гаچار

¹ «Вагиф» Эдэбијјат гээсти, 18 октјабр 1938-чи ил.

сурәти драматуркијамызда икинчи дәфә верилдији кимт С. Руһулла да бу образы икинчи дәфә ярадырды. Актјорун илк дәфә 1912-чи илдә Ә. Папвердијевин «Аға Мәһәммәд шаһ Гачар» пјесиндә јаратлдығы Гачар сурәти бир чох чәһәтдән С. Вурғунун Гачарындан фәргләнирди. Бу фәргн академик М. Ариф белә изаһ едир: «... Папвердијев Аға Мәһәммәд шаһы тәкчә бир еһтирасла снлаһландырса да, бу еһтирас чох гүвәтлидир вә психоложи чәһәтдән әсасландырылмышдыр. С. Вурғунун Гачары исә белә дејилдир. Гачар ган төкмәкдән зөвг алан Шәрг деспотудур. Лакин јыртычылыг һеч дә бир дөвләт башчысына, өлкәләр фәтһ едән бир шаһы сөчијјәләндирмәк үчүн кифајәт дејилдир»¹. Бунун үчүн С. Руһулланын гаршысында дуран әсас вәзифә, кечмиш Гачары тәкрар етмәдән, јени сурәт јаратмаг иди. Сәһнәмиздә бир чох мүстәбид шәрг шаһларынын сурәтини јарадан С. Руһулла онларын психолокијасына, хасијјәтинә јашы бәләд иди. Әввәлләрдә јаратлдығы бу сурәтләр заһири көрүнүшү етибары илә һәмишә гүсүрсүз олмушдур. «Вагиф» тамашасында С. Руһулла Гачары бүтүн бәшәри гана бојамаға чалышан ганлы бир мүстәбид кими јарадырды. Тамашачы Гачарын — С. Руһулланын јыртычы бир тәбиғәт малик, бүтүн халглара дүшмән кәснмиш бир һөкүмдар олдуғуну көрүр вә нифрәт һәси илә гаршылајырды. Гачарын — С. Руһулланын жестләриники вәһши, мимикаларын горхунч, диксијасынын гүвәтлн вә вәһимәли олмасындан тамашачы санки сарсылырды. Онун зәһмли сәсинин курултасу, өлүм кәтирән горхунч бир хәстәлик кими тамаша салонунун диварларында әкс-сәда доғуурду. Актјорун белә бир сәнкили ојуну тамашачыны санки кечмишә, фитри истә² дада малик олан даһи Н. Эрәблинскинин актјор ојунуна чәкиб апарырды. Н. Эрәблински сәнәт мәктәбинин јетирмәси олан С. Руһулланын бу наилјјәти театр ичтимаијјәти вә тамашачылар тәрәфиндән алгышларла гаршыланды.

Тамашанын диггәтәләјиг хүсусијјәтләриндән бири дә бурада харичи истилаја гаршы Загафгазија халгларынын биркә гардашлыг мүбаризәсинин чанлы сурәтдә верилмәсиндән ибарәтдир. Тамашачы бурада халгларын мүбариз, горхмаз, дөјүшкән өвладларынын јенилмәз

гүвәләрени көрүр. Елдар, Күрд Муса, Шалико, Аршак бир чәбһәдә әл-әлә вериб өлүм-дирим мүбаризәси апарыркән тамашачыда бөјүк вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлми-ләлчилик һиссләри ојадырды.

Елдар ролунда чыхыш едән М. Сән'ани вә Р. Әфганлы халг гәһрәманлыгыны тәмсил едән Елдар сурәтинин характеринин мәннимсәмишләрсә дә, лакин һәр ики актјорун ифасында бу сурәт лазымы сәвијјәдә галдырыла биләмәшиди. Белә бир вәзпјјәт Ибраһим хан сурәтинин јарадан А. Кәрајбәјлинин ојунунда да һисс олунмагда иди.

«Вагиф» тамашасында С. Гачыјева (Күлнар), А. Рзајев (Күрд Муса), Ф. Фәтуллајев (Аршак), И. Дағыстанлы (Әли бәј) вә Абас Рзајевин (Шејх Алы) актјор ифасы дүзкүн сәһнә һәлли тапдығындан өз һәјати-лији вә реаллыгы илә јашы тә'сир бағышлајырды.

Умумијјәтлә десәк јүксәк идеја-фәлсәфи әһәмијјәтә малик олан «Вагиф» пјесиндә олан образлар системи рәнкарәнк, характерләр исә зәнккидир. Бу исә тәбия ки, јалныз Азәрбајчан Драм театрынын дејил, һәм дә бир чох гардаш халгынын сәһнә усталарына «Вагиф» тамашасында реал, чанлы вә долғун образлар јаратмаг үчүн кениш имканлар верирди вә инди дә вермәкдәдир. Бир чәһәти хүсусилә рејд етмәк лазымдыр ки, тарихдә халг күтләләринин вә шәхсијјәтин ролуна материалист бахышы мөвгеләриндән јазылмыш «Вагиф» драмы тәкчә Азәрбајчандә дејил, үмумијјәтлә Совет драматиркијасында әләмәтдар бир һадисәдә чеврилмишди.

Јүксәк поетик еһтирасдан, дәрин бәдни тәфәккүрдән доғмуш, «Вагиф» драмы әдобијјәтәмызда олдуғу кими, театрымызын тарихиндә дә јени бир мәрһәлә ачымыш олду.

40 илә јახын шәрәфли сәһнә јолу кечмиш «Вагиф» тамашасы заманын сынағларындан мүвәффәгијјәтлә чыхмышы, тамашачыларын мәнәббәт вә һүснү-рәғбәтини газанараг онларын дүнја көрүшүнүн формалашмасына чидди идеја-естетик тә'сир кәстәрмишдир.

«Вагиф» пјеси бир нечә нәсл режиссор вә актјорун јетиши пүхтәләшмәси үчүе түкәнмәз јарадычылыг мәнбәји олараг Азәрбајчан театрынын гызыл фондуна дахил олмуш, инди дә јашамагдә вә кениш тамашачы күтләси тәрәфиндән бөјүк мәнәббәтлә гаршыланмагдыр.

30-чу илләрин ахырларында Азәрбајчан театры

¹ М. Ариф. Сәмәд Вурғунун драматуркијасы. сәһ. 63—64.

өзүнүн мөһсулдар инкишаф дөврүнү жашайрды. Артыг театрын жарадычы һей'әти реалист сәнәтэ зидд олан васситәләрнн (тәмтәрағлы декор вә тәртибат, лазымсыз рәгәсләр вә дөүш сәһнәләрнн, заһирә еффәкт вә пафослу монологлар) өз жаралдычылығ — лабораториясындан чыхарыб атмышды. Һәр бир актјор бу вә ја дикер образы жарадаркән чаңлы вә реал чыңкиләр ахтарыб тапырды. Театрын бу мүнәффәғијјәти сәһнә тарихимиздә бир гәләбә иди. Истәр ингилабдан әввәл, истәр ингилабдан сонрақы илк дөврдә театр белә јабанчы театрчылығ «хәстәлијјиндән» һәлә азад ола билмәмшиди.

Артыг театрын жарадычы гүввәләрнн тарихи драм жанрында тәчәссүм етдирдији әсәрләрдә бөјүк жарадычылығ тәчрүбәси әлдә етмишдиләр. Театр бу сәһнәдә јени бөјүк аддым атмағ, тамашачылар гаршысында пролетар мубаризәси аләмннн вә онун мубариз гәһрәманларыны чанландырмаға башлады.

Бу илләрдә театр даһа бөјүк, даһа мәс'улијјәтли вә ичәңиб бир тәшәббүсдә олду. Ленин мөвзусуну, Ленин образыны сәһнәмиздә кәтирди. Бу театрымызын тарихиндә тамамилә јени бир мәрһәлә олду. Көрүндүју кими М. Әзизбөјов адына Азәрбајчан Дөвләт Драм театры вә онун жарадычы коллективнн тарихи мөвзулары романтик-реалист сәңкидә сәһнәмиздә чанландырмағ сәһнәсиндә бөјүк вә зәңкинн бир тәчрүбә әлдә етмишди.

Ленин мөвзусуну театр сәнәтиннн бүтүн ифадә вә тәсвир вәситәләриндән истифадә едәрәк һәлл етмәк үчүн артыг мөһкәм зәмин јаранмышды. Бу уғурлу аддымы режиссор Ә. Шәрифов атды. Онун сәһнәмиздә илк дәфә тамашаја гојдуғу «Ленин» пјесини М. Рәфили тәрчүмә етмишди. Бу тамаша театрымызын жарадычылығ тарихиндә идеја-бәдинн әһәмијјәтли бир һадисәјә чеврилди.

Кәркин жарадычылығ ишн, чидди ахтарышлар, тарихи материалист анлајышы принципнә сәдағәт, һәблә театрнн зәңкинн реалист ән'әнәләриндән кениш истифадә нәтичәсиндә «Ленин» тамашасы вә бүтүн сәнәткарларымызын илһам мәнбәји олан ингилаб даһисн Ленин образы жарадылды.

Һәм режиссор, һәм дә актјорлар бу тамашаны идеја-бәдинн зирвәләрә галдырмағ үчүн бүтүн иҗанкарлардан бачарыгла истифадә едирдиләр.

И. Дағыстанлы Ленин кими бөјүк, мүрәккәб, дахи-

лән зәңкин, сәдә инсан вә дөһмәз пролетар ингилабчысы образыны сәһнәдә мөһарәтлә чанландырды. Буна көрә дә мәтбуат һағлы оларағ И. Дағыстанлынын јаратдығы Ленин образыны Азәрбајчан сәһнәсиннн гәләбәси кими гүјмәтләндирди. С. Вургун јазырды: «Биз онун һәр бир һәрәкәтиндә гајнар вә даһм фәал Ленин характеринн көрүрүк. Ленин һуманизминнн дүшмәнләрә гаршы амансыз вә халға мәнәббатлә долу олан пролетар рәһбәри һуманизминнн маһијјәтинн И. Дағыстанлы чох ајдын кәстәрир»¹.

И. Дағыстанлы Ленин образыны жарадаркән рус Совет актјорлары Б. Шуккин вә М. Штраухун иш тәчрүбәсиндән жарадычы сурәтдә истифадә етмишди. Буунула јанашы И. Дағыстанлынын јаратдығы Ленин образы Москва сәһнә усталарынын бу сәһнәдәки ишиндән фәргләнн, тамамилә оржинал характер дашыјырды. Башға сөзлә десәк көркәмли рус Совет сәһнә усталарынын иш тәчрүбәсиндән фәјдаланан актјор онларынн һеч бириннн тәғлид етмир, мүстәғил јолла кедирди.

«Ленин» тамашасынын дәрин идеја-бәдинн долғунлуғуну тәҗмин едән ән үмдә амилләрдән бири күчлү актјор ансамблы иди. Актјор С. Тағызадәнин (Ф. Дзержински), К. Зијәнин (М. Горки), М. Сән'әнин (Ј. Свердлов), М. Давыдованын (Каплан), Ә. Әләкбәрәвун (Васили) вә б. јаратдығлары образлар чох реал вә јаддағалан иди.

М. Әзизбөјов адына Азәрбајчан Дөвләт Драм театрынын һазырладығы «Ленин» тамашасында азадлығ идеалы, гәһрәманлығ һүнәри, пролетар һуманизми мүһүм јер тутурду.

Рус совет, ССРИ халғлары, тәрәғгинәрвәр дүја сәһнәләриндә олдуғу кими Азәрбајчан Дөвләт Драм театры сәһнәсиндә әбәди бир мөвзу олан Ленин мөвзусу јашајыр, өз мубаризлији, актуаллығы, мүасирлији илә ичтимаи рәғбәт газаныр.

Театрымызын тарихи драм жанрында һазырладығы тамашалардан бири дә С. Рүстәмнн «Ғачағ Нәби» пјесидир. Бурада хәлғлик, азадлығ, достлығ, гәһрәманлығ идејалары өз парлағ әксинн тапмышдыр.

Шаир-драматург С. Рүстәм «Ғачағ Нәби» пјесиндә XIX әсрин икинчи јарысында јашамыш тарихи бир шәх-

¹ «Бакинский рабочий» газети, 21 мај 1940-чы ил.

сijтәт олан Нәбинин зүлм вә истибадада гаршы, мүлкә-дарлара, тачирләрә чар мә'мурларына гаршы гәһрәман мүбаризәсини вә бу мүбаризәдә кәндлиләрин иштиракыны драматик бир сүжәт дахилиндә әһәтә етмишидир.

Пјесин әввәлиндә тамашачы Нәбинин өз севкилиси һәчәр уғрунда дағлара дүшүб вурушараг интигам алмасыны көрүрсә, әсәрин икинчи, үчүнчү шәкилләриндән сонра Нәбинин һәгиги бир халг гәһрәманы олмасы, бө-јүк ичтимаан идејалар уғрунда вурушмасы, мәһз буна көрә дә бүтүн јохсул кәндлиләр арасында һөрмәт вә шәһрәт тапмасы, һөкүмәт адәмларынын ваһимәјә салмасынын шаһиди олур. Нәби халг һәрәкатынын башчысы кими кениш кәндли күтләләринин һәдсиз һөрмәтини газаныр. Нәби дүшмәни күчлү көрдүкдә белә өзүнү итирмир, икидлийи, чәсарәти вә еләчә дә халгын көмәји саһәсиндә дүшмәнә гаршы инадла вурушур. Онуна јанашы вурушан һәјәт вә мүбаризә јолдашы һәчәр һеч дә ондан кери галмыр. һәчәр намуслу, чәсарәтли, мәрданә, нәчиб вә гәһрәман Азәрбајчан гадынларынын типик бир тимсалыдыр. һәчәрин чәсур вә горхмаз олмамасыны халг арасында кениш јайылмыш нағыллар вә маһнылар сүбүт едир.

Һәр шәјдән әввәл бу чәһәти гејд етмәк лазымдыр ки, Нәби дастаны асасында С. Рүстәмин јаздығы гәһрәманлыг драмы бу саһәдә драматуркијамызда мөвчуд олан ән'әнәләрин үмумийјәтлә мүвәффәгийјәтли давамы иди. Лакин әсәрин илк вариантында һәдисәләр һәддиндән артыг чох иди, бири-бирини тәгиб едән атышмалар, гәһрәманын психоложи аламини бүтүн мүрәккәблији вә долғунлуғу илә ачмаға мане олурду вә нәтичәдә белә бир вәзийјәт тамашанын тә'сир күчүнү азалдырды.

Азәрбајчан сәһнәсинин көркәмли режиссорларындан бири олан И. һидајәтзадәнин театр гаршысында башлыча хидмәти онда иди ки, о, драматургла әсәр үзәриндә ишләјәрәк, пјесин сәһнәјә даһа јарарлы бир шәклә салмаға наил олмуш, ону бә'зи лүзүмсуз тәфәррүатдан азад етмишидир.

«Гачар Нәби» тамашасы 1940-чы илин октябрында көстәриләрәк тамашачылар вә ичтимаийјәт тәрәфиндән сәмили гаршыланды. Тәнгид режиссор ишини гиймәтләндирәрәк гејд едирди: «... Гурулушчу режиссор — орденли һидајәтзадә исә өз мүсаһибәсиндә билдирдији кими пјесаны социалист реализми асасында вермиш,

әсәрдә јүксәк патриотизми, халг севкисини, дүшмәнләрә гаршы амансыз кин вә барышмамазлыг һиссини ифадә етмәјә, Нәбинин јашадығы эпоханы сәһнәдә долғун јаратмаға чалышмышдыр»¹.

Тамашанын монументал алынмасына сә'ј едән И. һидајәтзадә «... бә'зән заһири јарашыға, експансив һәрәкәтләрә, ифрат динамикаја үјур вә бунун нәтичәсиндә сурәтләрин дәрин психоложи тәсвириңи вә тамашанын идеја долғунлуғуна зәрәр кәлир»²ди вә бу гүсурлар бә'зи актјорларын ојунунда дә өзүнү көстәрди.

Үмумийјәтлә тамашада Нәби сурәтини гәһрәманлыг вә романтик бир үслубда јарадан Ә. Әләкбәрә вә Р. Әфганлынын актјор ифасы мүвәффәгийјәтли иди. һәр ики сәнәткар алардығлары чидди јарадычылыг иши, ахтарлар просесиндә әлдә етдикләри тапныглар нәтичәсиндә дүшүнчәли һәјәтыны халгын азадлыг вә сәадәти уғрунда мүбаризәјә сәрф едән бу гәһрәманын бүтүн дахили аләмини парлаг вә инандырычы шәкилдә чанлара билмишидиләр.

Ә. Әләкбәрә өз мөһәрәтли ојуну васитәси илә Нәбинин мүбариз халг гәһрәманына мөхсус сифәтләрини, онун зүлмкарлара бөјүк нифрәт һисси илә аловланыб јандығыны, чевиклијини, кениш халг күтләләри илә јахын әлағәсини онлара мөһәббәтини реал бојаларла ачырды. Бунларла бирликдә актјор чалышырды ки, Нәбинин өзүнә мөхсус инсани сифәтләрини дә онун өз иләсинә, достларына, силаһдашларына сәмилијјәтлә јанашан инчә гәлбли бир инсан олдуғуну дә көстәрсин. Ән јахшы чәһәт бу иди ки, Нәбијә аид олан гәһрәманлыг хүсусийјәтләри вә инсани сифәтләри Ә. Әләкбәрә бир-бири илә вәһдәтдә верирди. Актјор ифасындакы бүтүн бу мүсбәт чәһәтләрә бахмајараг онун бә'зән патетикаја тапылдығы һисс олунурду. Мүәјјән бир дөвр кечдикдән сонра актјор өз ифасында бу гүсур чәһәтләри арадан галдырараг ону даһа долғун, даһа чанлы бир шәкилдә сәһнәдә көстәрирди.

Һәчәр дәрин вә мүрәккәб бир образдыр. һәчәр сурәтини јарадан М. Давыдова вә Ф. Гәдринин бә'зән гејри-тәбии потетикаја ујмасы нәзәрә алынмазса, онлар бу гәһрәман Азәрбајчанлы гадыныны реал, тәбии боја-

¹ «Әдәбийјат гәзети» 27 сентјабр 1940-чы ил.

² Ч. Чәфаров. Азәрбајчан Драм Театры. сәһ. 379.

«Гачаг Нәби» тамашасындагы бир сәhnə. 1940-чы ил. Драматургия. М. 1940-чы ил.

ларла чанландырыр вә беләликлә дә характерин инкишафыны, формалашмасы просесини тамашачыларга чатдырды. Нәр ики актриса истедадларынын тәбиәтин Угун оларга орижинал образлар жаратдылар.

Нәбинин икид, садиг мұбаризә жолдашы Вәли сурәтини жарадан актјор Ә. Султанов өз мәнәратли ојуну илә тамашачыја сәмнин тәсир бағышлајырды. Коха ролуну ојнајан актјор И. Османлы образын дүзкүн характеристикасыны вә сәhnə һәллини вердијиндәи тамашачылар онун ојунуна гаршы сојуг вә лагејд мүнәсибәт бәсләмирдиләр.

Тамашада Ә. Гурбанов (Алы киши), С. Руһулла (Сәлим бәј), Қазым Зија (Тәһмаз бәј), А. Кәрајбәјли (Славчински) вә б. мұвәфғәгјјәтлә чыхыш едирдиләр.

«Гачаг Нәби» тамашасы театр коллективинин јени гәләбәси иди.

Бөјүк вәтән мұһарибәси илләриндә театрда башга халг гәһрәмәнлыг драмлары илә јанашы «Гачаг Нәби» әсәринин дә тамашаја гојулмасы халгмызын гүвәләрини дүшмәнә гаршы мұбаризә үчүн сәфәрбәрлијә алмаға, совет адамларында фашист ишгалчыларына нифрәт һиссини аловландырмаға, вәтәнпәрвәрлик дүјгуларыны, вуруш әзмини гүвәтләндирмәјә көмәк етмишдир. Бу дөврәдә М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Драм театрынын бүтүн јарадычы коллективи өз сәнәтини силаһа чевирәрәк халгмыз арасында вәтәнпәрвәрлик вә гәһрәмәнлыг идејаларыны тәблиг едир, һәрби хәстәханаларда, чәбһәјә кедән дөјүшчүләр гәришында чыхыш едәрәк онларда гәләбәмизә инәм һиссини даһа да гүвәтләндирди. Заманын чағырышына гошулан театр коллективи партијалылыг вә хәлгилик принципләрини әсас тутараг бөјүк руһ јүксәклији илә тамашалар верди.

Коммунист партијасынын көркәмли хадими А. В. Луначарски вахты илә јазмышды. «Белә бир дөврәдә әлбәттә, биз театрларда әјләнмәк јох, әмәк вә мұбаризәјә чағыран руһијә ахтарыдыг, биз гәһрәмәнлыг вүсәти тәләб едирдик»¹. Ингилабын илк илләринә анд олан бу сөзләр, мұһарибә дөврүндә дә актуал сәсләнирди. Бу бахымдан театрын «Од кәлини», «Вапиф», «Гачаг Нәби» вә с. тамашалары чох гијмәтли иди. Тамашачы Елханын,

¹ А. В. Луначарски. О театре о драматургии. Том I Москва, 1958. сәһ. 620.

Вагифин, Нәбинин вәтәһпәрвәрлик вә гәһрәманлығыны, мәтинлик вә горхмазлығыны көрдүкчә, гәлби вугар һисси илә долур, мүбаризә әһвали-руһиһјәси илә силаһлаһырдды.

Театрын јарадычы коллективи, драматургларымыз, үмумијјәтлә бүтүн сәһнә һадимләримиз дәриндән дәрк едирдиләр ки, фашизмә гаршы өлүм-дирим мүһарибәси апаран, халгымызы гәһрәман кечмишимиздән алынмыш мөвзуларда јарадылмыш тамашалар әсасында да ирәлијә, гәләбәјә чағырмаг сон дәрәчә мүасир сәсләнир.

Башга сәнәт һадимләримиз кими шаир-драматург С. Рүстәм дә бу бөјүк зәрурәтлә һесаблашырды. Биз јухарыда гејд етмишдик ки, С. Рүстәм И. һидәјәтзәдә илә әмәкдашыг шәрантиндә өз драмыны мүәјјән дәрәчәдә токмиләшдирмишдир. Лакин әсәрдә һалә дүзәләс јерләр вар иди. Буна көрә дә мүһарибә дөврүндә С. Рүстәм өз пјеси үзәринә гајытмыш, тәһгиди гејдләри нәзәрә ала-раг әсәрдә бир сыра әсәслә дәјишкликләр етмишдир.

Театр сонралар «Гачаг Нәби» пјесинә мүрачиәт етмиш (1958) вә ону мүвәфәһијјәтлә тамашаја гојмушдур.

Беләликлә драматуркија вә театрымызын сәнәт хәзинәси тарихи-гәһрәманлыг драмлары илә зәнкинләширди. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә башга әсәрләр кими, тарихи драмларымыз да бөјүк вә әһәмијјәтли рол ојнајараг, халгымызда вәтәһпәрвәрлик һиссини гүввәтләндирмиш, онлары сүһ вә азадлыг идејалары намина бөјүк дөјүш гәләбәләринә руһландырмишдыр.

Үмумијјәтлә белә бир фикир сөјләмәк лазымдыр ки, Совет дөврүндә бизим драматуркија вә театр кејфијјәт етибары илә ирәлијә доғру бир аддым атмыш, тарихдә шәхсијјәтин вә халг күтләләринин ролу мәсәләсинә материалист мүнәсибәти тәсдиг етмиш, Елхан, Горхмаз, Ејвәз Әсријан, Володин, Елдар, Күрд Мүса, Гачаг Нәби, Нәчәр, Вәли вә бир чох башгалары кими, тарихи драм вә фаһиәләримизин долғун гәһрәманлары олмуш шәхсијјәтләр јаратмышлар ки, бунлар да халгын өз ичәриндән чыхмышлар. Бунлар әсил гәһрәманлар кими халгын бүтүн көзәл кејфијјәтләрини өзләриндә тәчәссүм етдирмишләр. Бу исә һеч шүбһәсиз ки, бизим драматуркија вә театрымызын чидди наһлијјәтидир.

Азәрбајҗан тарихи драматуркијасынын кечдији 40 ил әрзиндәки шәрәфли јолу нәзәрдән кечирдәрәк һәр

шејдән әввәл ону гејд етмәлијик ки, бу жанр бүтүн мүр-тәчә, халга зидд олан чәрәјанлара гаршы мүбаризәдә гәлиб чыхмыш драматуркија вә театр сәнәтимиздә өзү-нү тәсдиг етмишдир.

Тәрәһгипәрвәр Азәрбајҗан тарихи драмлары бөјүк реалист јазычылар тәрәфиндән јарадылмыш вә һәмһишә азадлыг вә ичтимаи тәрәһгидејаларыны, кениш халг мәнәфејини мүдафиә етмиш, зүлм вә һагсызлыгы, истисмары, көләлији вә мүт'илији ифша етмишдир. Буна көрә дә ингилабдан әввәлки тәрәһгипәрвәр Азәрбајҗан тарихи драматуркијасы тәһгид вә јасаглара мә'руз галырды. Илк Азәрбајҗан тарихи драмы олан «Надир шаһ Әфшарын» (Н. Нәриманов) вә ја Иранда тамашаја гојулмасы гадаған едилән «Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын» (Ә. һаһвердијев) һабелә Азәрбајҗанда мәһфур мүсават үсул-идарәсинин һөкм сүрдүју бир дөврдә сәһнәјә гојулмасы мүмкүн олмајан «Нәсрәддин шаһын» (Ч. Чаббарлы) тәлејини хатырламаг кифајәтдир.

Бүтүн бу әсәрләрин идеја истигамәти деспотизмә вә зоракылыға, өзбашыналыг вә иртичаја гаршы нифрәтдән ибарәтдир. Бу әсәрләр халг күтләләринин ичәрисинә бәрәбәрлик вә азадлыг идејалары кәтирир, халг күтләләрини маарифләндирир, онларын шүүруну әсирләрдән бәри давам едән әталәтдән ојалдыр, өз бәшәри һүгүләрәни анлајыб мүдафиә етмәкдә онлара көмәк едир. Онлар зүлм сәлтәнәтиндә, тәчәвүз вә наданлыг сәлтәнәтиндә ишыг шүасы иди. Буна көрә дә халг күтләләри азадлыг чарчысы олан бу көзәл әсәрләри дәриндән севиб, бөјүк бир руһ јүксәклији илә гаршыләрирдылар.

Идеализм вә федеизмә гаршы мүбаризәдә Н. Нәриманов, Ә. һаһвердијев вә б. өз әсәрләриндә тарихин материалист анлајышы принципләрини тәсдиг едәрәк, халгын тарихи просәсәдики әсас ролуну гејд етмәјә чалышырдылар. Буну бир даһа онларын бүтүн јарадычылығы әсасән тарихи мөвзуда јазылмыш драмлары бир даһа тәсдиг едир.

Азәрбајҗанда Совет һаһимијјәти гурулдугдан сонра артыг драматуркија вә театр сәнәтимиз јарадычылығынын чичәкләнән бир дөврүнә гәдәм гојду вә драматуркијамыз јени бәдди әсәрләрлә зәнкинләшди.

Бу дөврдә драм вә фаһиәләримиздә тарихә материалист баһыш, тарихдә шәхсијјәтлә халгын мә'нәви рабитәси, күтләләринин ролунун дүзкүн анлајышы өзүнә

жол ачыр, жашаыр вэ кениш жапылырды. Элбэтте Совет хакимијјетинин илк иллэриндэ дэ драматуркија вэ театрымызда «сэнат, сэнат үчүндүр» кими мүртгөчө чэрэжанын да нүмајэндэлэри варды. Лакин онларын жаратдыгылары эсэрлэр узун заман репертуарда жанаја билмирди. Тарихин материалист идракы чэбһэсиндэн јазылмыш драмларымыз исэ узаг кечмишэ багыл һэгигэтлэри доғру ачдыгына көрө һэм идеја мазмуну, һэм дэ форма көзөллүји етибары илэ даһа чоһ диггэти чэлб едир, эдэби-бэдин тэңгид вэ кениш тамашачы күтлэлэри тэрэфиндэн һорарэтлэ гарышыланырды. Бурада халг күтлэлэри артыг һассив бир фон кими тэсвир едилмир, аксинэ гһрэмман-ла жанашы үсјан вэ ингилаби һэрэбатын апарычы гүввэ-си кими чанландырылырды. Бу исэ һеч шүбһэсиз ки, совет тарихи драмларынын эн көзэл чэһэти, новаторлуг тэбиэти кими сачијјэлэнирди. Бу нөггөји-нэзэрдэн театрымызын репертуарыны, режиссёрларымызын, актјор вэ рэссамларымызын јарадычылыгыны зэнкинлашдырэн, она бөјүк маһна вэ мазмун ашылајан Ч. Чаббарлы олду.

Ч. Чаббарлынын «Од кэлини» вэ «1905-чи илдэ» эсэрлэриндэ халг күтлэлэри гһрэмманларла чийин-чийинэ вурушараг һагг, эдалэт вэ тэрэгинин, инсан сээдэти вэ азаддыгын гэлэбэсини тэсдиг етмэјэ чалышырдылар. Бууну нэтичэсиндэ тарихи һэгигэт, шэхсијјэтлэ халг күтлэлэринин тарихдэ ролу даһа доғру, материалист бахымдан акс етдирилди.

Марксизм-ленинизм идејаларыны јарадычылыгында рэһбэр тутан С. Вургун, С. Рүстэм вэ б. халгымызын ичтимаи-ингилаби кечмишине һэср етдиклэри драм эсэрлэриндэн һэгигэти бүтүн зиддијјэтлэри вэ мүрэккэблији илэ үмумилэшдириб, тамашачыларын муһакимэсине вердирилэр. Бу эсэрлэрдэ халгилик идејалы жүксөк сэвијјэдэ бирлэшди. В. И. Ленин жазырды: «Маркс фэлсэфи материализми дэринлэшдирэрэк вэ инкишаф етдирэрэк ону ахыра кими чатдырмыш, онун тэбиэти идракыны инсан чэмијјэти идракына шамил етмишдир. Марксын тарихи материализми елми фикрин эн бөјүк нэалијјэти олду. Индијэ кими тарихэ вэ сијасэтэ бахышларда һөкм сүрэн һэрчмэрчлик һејрэтэмиз дэрэчэдэ бүтөв вэ биткни елми бир нэзэријјэ илэ әвэз едилди»¹...

¹ В. И. Ленин. О литературе и искусстве, Издание 4, Изд. «Художественная литература», Москва, 1969, сәһ. 56.

Марксизм-ленинизм бһшэр тэфәккүрү хэзинэсине кэтирдийи бу мисилсиз сэрвэтлэ тарихи материализми илэ силалһанан драматургларымыз вэ сөһнэ хадимларымыз узаг вэ жахын кечмишин керчэклијини, вурушан чэбһэлэрин мөвгесини даһа дэриндэн мәнәландырарат бэдин васитэлэри акс етдирип, арзу вэ истоклэрини, дүшүнчөлэрини, мүнасибэтлэринин идеалыны образлы шэкилдэ тэрәннүм едирдилэр.

Халг дүшүнчэсинин ојнамасында бөјүк рол ојнамыш «Од кэлини» вэ «1905-чи илдэ» эсэрлэриндэн сонра сөһнэмизэ «Вагиф», «Гаҗаг Нэби» кими тарихи драмлар кэлди. Бу эсэрлэрин аламэтлар хүсусијјэтлэриндэн бири дэ будур ки, истэр Ч. Чаббарлы, истэрсэ дэ С. Вургун вэ С. Рүстэм тарихэ мүрачиэт едэркэн ајры-ајры фактларын эсэрэтиндэн галамыш, ондан конкрет бир мэгсэди даһа долғун ачмаг үчүн бэзэн сэрбэст шэкилдэ, бэзэн фактларла билаваситэ рабитэли сурэтдэ истифада етмишдилэр. Буна көрө дэ онларын драмлары идеја-бэдин лејагэти илэ диггэти чэлб едир. Бу эсэрлэр театрымызын кениш јарадычылыг јоллары илэ ирэлиләмэсини тэмин етмишди. Бу јарадычылыг мэрһэлэсиндэ театрымыз тарихи-гһрэмманлыг мөвзуларында тамашалар жаратмаг һаһасиндэ мүһүм бир адым атды. Хүсусилэ пролетар ингилабчылары образынын сөһнэјэ кэтирилмэси театрын идеја-бэдин инкишафында јени бир мэрһэлэ олду, сөһнэмиздэ тамаһилэ јени бир мүһит, јени мөвзулар, пролетар ингилабчы образлары жаратылды.

Истэр ингилабдан әввэл, истэрсэ Совет хакимијјетинин гэлэбэсиндэн сонра јаранмыш тарихи драмлар халгымызын јени һојат уғрунда мүбаризэсинэ истигамэт вермиш, халгда, мэтанэт, мэрдлик, ватэнэ мөһөббэт, онун дүшмәнлэринэ инфрэт кими нэчиб эхлаги сифэтлэр тэрибијэ етмишдир. Бу кими нэчиб эхлаги сифэтлэр Совет халгынын Бөјүк Вөтэн мүһарибэси иллэриндэ бүтүн халгымызы, өн вэ арха чэбһэдэ вурушан оғул вэ гызларымызы вэтэнин азаддыгы вэ истигналијјэти уғрунда мөггэдэс дөјүшлэрдэ фэдакарлыг вэ хүнэрлэ иштирак етмэјэ руһландырмашдыр.

Театрымыз узаг кечмишдэн алынмыш мөвзулары ишлэјиб тамашаја гојаркэн эдэбијјатымызын, драматуркијаымын көркэмли хадимлэри Н. Нэриманов, Ә. Наввердијев, Ч. Чаббарлы, Н. Чаванди, С. Вургун, С. Рүстэм

вə б. сых əмəкдашлыг шəрантиндə фəалијјət кəстəр-
миндир.

Театрымыз Һ. Əрəблински, Қирманшаһлы, А. А. Туганов, И. Һидајəтзадə, Р. Дараблы, А. Искəндəров, Ə. Шəрифов вə с. кими режиссорларын јетияиб форма-
лашмасында А. М. Шəрифзадə, Ү. Рəчəб, С. Руһулла, М. А. Əлијев, М. Давыдова, Ј. Оленскаја, Р. Тəһмасиб, Ə. Гурбанов, Қазым Зија, Ə. Əлəкбəров, Р. Əфганлы, Фатма Гəдри, А. Қəрајбəјли, М. Мəрданов, М. Сəн'ани, С. Һачыјева, С. Тағызада, И. Османлы, Ə. Султанов кими гүдрəтли актјор нəслинин јарадычылыг нест'дады-
нын ачылмасында, рəссам вə бəстəкарларымызын инки-
шафында тарихи мөвзулу драмларымызын əһмијјəти
сон дəрəчə бəјүк олмушдур.

Азəрбајчан тарихи драматуркијасынын əн'əнəлəri
50—75-чи иллəрдə дə давам етдирилэрək сənəтдə нова-
торлуг руһунда зəнкинлэшэрək инкишаф етдирилмиш-
дир. Кəнч актјор вə режиссор нəслинин тəрбијəсиндə
тарихи драм жанры бəјүк əһмијјət кəсб едир.

Бизим нəзəрдən кечирдијимиз факт вə мүддəалар
бир даһа сүбүт едир ки, Азəрбајчан тарихи драмлары.
Азəрбајчан əдəбијјатынын мүнүм бир голуну тəшкил
едир, Азəрбајчан театрынын репертуарында əһмијјətли
бир јер тутур, сүлһ, тэрəгги вə јер үзүндə бəхтијарлыг
шиннə хидмət едир.

Онларын күчү вə һəјатилији бундадыр!

ИСТИФАДƏ ЕДИЛМИШ ƏДƏБИЈАТ

В. И. Ленин — О литературе и искусстве. М., «Художественная литература», 1969.

В. И. Ленин — Əсəрлəri. 31-чи чилд. Бақы, Азəрнəшр. 1952.

Азəрбајчан совет əдəбијјаты тарихи, ики чилддə. I чилд. Бақы
Азəрб. ССР ЕА Нəшријјаты, 1960.

Азəрбајчан əдəбијјаты тарихи, үч чилддə, III чилд. Бақы,
Азəрб. ССР ЕА Нəшријјаты, 1960.

Т. Ч. Һусейн Əрəблински, Бақы, Азəрнəшр. 1967.

Ариф М. — Сечилмиш əсəрлəri, ики чилддə, 2-чи чилд. Бақы,
Азəрнəшр, 1954.

Ариф М. — Сəмəd Вургунун драматуркијасы. Бақы, Азəрнəшр,
1954.

Аллаһвердијев М. — Əлəскəр Əлəкбəровун һəјət вə јарадычы-
лыгы. Бақы, «Елм» нəшријјаты, 1972.

Əлијева Ə. — Үлви Рəчəб. Бақы, Азəрнəшр. 1962.

Əһмədов Т. — Нəриман Нəримановун драматуркијасы. Бақы,
«Елм» нəшријјаты, 1971.

Луничарский А. В. — О театре о драматургии, т. I. М., 1958.

Мехди Һ. — Əдəбијјат вə сənət мəсələлəri. Бақы, Азəрнəшр,
1958.

Ризаев Сабир. — Азербайджанский театр в Армении, Азəрб.
Т. О. Баку, 1963.

Сарабски Һ. Г. — Һ. Əрəблински һагында хатиралар, Бақы,
Азəрнəшр, 1939.

Һагвердијев Ə. — Сечилмиш əсəрлəri, ики чилддə, I вə II чилд-
лэр, Бақы, Азəрнəшр, 1956—1957.

Һусейнов Р. — Чəфəр Чаббарлынын тарихи драмларынын сөннə
тəчəссүмү, Бақы, «Маариф» нəшријјаты, 1971.

Чəфəров Ч. — Азəрбајчан Драм Театры. Бақы, Азəрнəшр, 1959.

Плеханов Г. В. — К вопросу о роли личности в истории,
М., Госполитиздат, 1948.

ОБЩЕСТВО «ЗНАНИЕ» АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ГУСЕПНОВ ГУСЕПНАГА БАБА ОГЛЫ

кандидат искусствоведения

МОТИВЫ ПАТРИОТИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ДРАМАТУРГИИ

(на азербайджанском языке)

Издательство «Элм»

Баку — 1977

Бэдин редактору *Ф. Сəфəров*

Техники редактору *Т. Агајев*

Корректору *Н. Исмајлова*.

Чана нмзаланмыш 12/IV-1977-чи ил. Кағыз форматы 84×108^{1/32}
Кағыз вэраги 1,00. Чап вэраги 3,36. Нес.-нэшријат вэраги 3,00.
ФГ 03570. Сифарш 80. Тиражи 1000. Гимэти 20 гəп.

«Элм» нэшријаты.

370073 Баку-73, Нəриманов проспекти 31,
Академија шəфəрчини, Əсас бина.

Баку ш., Нефтичлэр проспекти, 133.

Азербайҗан ССР Назирлэр Совети Ишлэр идарəсинини мэтбəси.

20 гэл.

1977

260

НЭШРИЛГЭТ

687